

Tartu Ülikool
Õigusteaduskond
Eraõiguse instituut

**Ristisõda kui kanoonilise õiguse instituut
ja selle kohaldamine Eesti- ja Liivimaal
13. sajandi I veerandil**

Magistritöö

Kristjan Oad
Juhendaja: professor M. Luts-Sootak

Tartu
2014

Sisukord

Sissejuhatus.....	4
1. Kanoonilisõiguslik regulatsioon.....	9
1.1. Kanoonilise õiguse üldine regulatsioon.....	9
1.1.1. Kanooniline õigus ja selle olulisemad allikad.....	9
1.1.2. Patt ja patulunastus.....	11
1.1.3. Palveränd.....	12
1.1.4. Vägivald ja sõjapidamine.....	13
1.1.5. Ristisõda pro ristisõit.....	15
1.1.6. Vaimulik rüütliordu ja ristisõit.....	19
1.2. Eesti- ja Liivimaa sihis jõustatud eriregulatsioon.....	20
1.2.1. Sissejuhatavad märkused.....	20
1.2.2. Coelestinus III aktid.....	21
1.2.3. Innocentius III aktid.....	23
1.2.3.1. Innocentius III piiskop Alberti taotluste peale antud aktid.....	23
1.2.3.2. Innocentius III Taani kuningas Valdemar II taotluste peale antud aktid.....	24
1.3. Vahekokkuvõte.....	26
2. Ristisõiduinstituudi rakendamine.....	28
2.1. Sissejuhatavad märkused.....	28
2.2. Ristisõiduinstituudi rakendamine piiskop Alberti poolt.....	28
2.2.1. Jutlustamine.....	29
2.2.2. Ründajate tõrjumine.....	29
2.2.3. Ohustajate ründamine.....	31
2.2.4. Apostaasia lõpetamine.....	32
2.2.5. Rakendamine vallutamise eesmärgil?.....	35
2.3. Ristisõiduinstituudi rakendamine peapiiskop Anders Suneseni poolt.....	38
2.3.1. Rakendamise eripära.....	38
2.3.2. 1206. aasta episood.....	40
2.3.3. 1219. aasta episood.....	41
2.4. Vahekokkuvõte.....	52
3. Ristisõiduinstituudi realiseerimine.....	54
3.1. Realiseerimise mõiste.....	54
3.2. Ristisõiduinstituudi realiseerimine liivimaalaste poolt.....	55

3.2.1. Realiseerimine kitsendavas mõttes.....	55
3.2.1.1 Realiseerimine kui paganate ründamine.....	55
3.2.1.2. Realiseerimine kui ristiusu vastuvõtmisele sundimine.....	64
3.2.2. Realiseerimine laiendavas mõttes.....	68
3.2.2.1. Läänistused.....	68
3.2.2.2. Ilmalikud valdused.....	75
3.3. Ristisõiduinstituudi realiseerimine taanlaste poolt.....	78
3.4. Vahekokkuvõte.....	81
Kokkuvõte.....	83
The Crusade as an Institute of Canon Law and its Application in Estonia and Livonia in the First Quarter of the 13th Century. Abstract.....	86
Kasutatud allikad ja kirjandus.....	91
Allikad.....	91
Kirjandus.....	91

Sissejuhatus

13. sajandil Eesti ja Läti alal aset leidnud Põhja-Saksamaa ja Taani päritolu võitlejate tooniandva osalusega relvakonfliktid ja neid ümbritsevad poliitilised sündmused on palju uuritud ja -kirjutatud teema. Baltisaksa uurijad on neid mõtestanud barbaritele kultuuri toomisenä, eesti poliitilisest rahvuslusest kantud uurimine muistse vabadusvõitlusena, nõukogude ajalookirjandus eesti ja vene rahva ühise võitlusena saksa vallutajate vastu.¹ Uuem Eesti käsitus mõistab toimunut Eesti hõlmamisena Euroopasse.² Arvestades kasvõi koguteose „Eesti ajalugu II“ ilmumisega kaasnenud poleemikat³, pole teema kaotanud oma aktuaalsust tänapäevalgi. Ometi puudub seni ülevaade nende konfliktide õiguslikust olemusest ja taustast. Mitmed uurijad on vaadelnud küll Vana-Liivimaa õiguselu, 13. sajandi sündmustega kaasnenud muutusi õiguskorras ja eelkristlike normide säilimist⁴, ent 13. sajandi I veerandi konfliktide endi õiguslikku käsitlust ei leidu. Selle lünga täitmisel üritabki käesolev töö oma panuse anda. Eesmärgiks on selgitada Eesti- ja Liivimaa 13. sajandi I veerandi konfliktide õiguslikku sisu ja heita tollastele sündmustele seeläbi õigusajaloo perspektiivist uut valgust.

Poliitilise ajaloo kirjutamises on kõnealuste konfliktide kohta hakatud üha enam pruukima termineid „ristisõda“⁵ ja „ristiretk“⁶, seda aga ehk isegi meelevaldse määratlematusega. Eesti ajalookirjutuses on jäänud võib-olla asjakohase tähelepanuta, et kõrgkeskaegne katoliku kirik oli, Harold J. Bermani sõnades, maailma esimene tänapäevane riik, oma elanikkonna, territooriumi ja selge valitsemis-, sealhulgas ka õigusloomesüsteemiga.⁷ Katoliku kiriku keskselt loodud kanooniline õigus oli 13. sajandi alguseks kujunenud Euroopa esimeseks teadlikult kujundatud õigussüsteemiks. Kõiki katoliiklasi siduva kanoonilise õiguse normid reguleerisid muuhulgas ka seda, kuidas võis toimuda katoliiklaste poolt vägivalda kasutamine.

1 Suurepärase historiograafilis-kultuuriloolise ülevaate on andnud Kaljundi, L., Kļaviņš K. The Chronicle and the Modern World: Henry of Livonia and the Baltic Crusades in the Enlightenment and National Traditions. - Tamm, M., Kaljundi, L., Jensen, K. S. (ed-s). Crusading and Chronicle Writing on the Medieval Baltic Frontier. Ashgate, 2011, 409-456.

2 Selart, A. (koost ja toim). Eesti ajalugu. II, Eesti keskaeg. Tartu, 2012, 15.

3 Muistse vabadusvõitluse ristsõjastajad pidasid maha sõnalahingu Vahtraga. - Postimees Online, 05.02.13. Kättesaadav: <http://arvamus.postimees.ee/1123866/muistse-vabadusvoitluse-ristisojastajad-pidasid-maha-sonalahingu-vahtraga> (10.04.14).

4 Uluots, J. Õigus ja kohus. - Kruus, H. (toim). Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg. Tartu, 1937, 22-37. Seeler, W. Eestimaa õiguse ajalugu. [1926] - Ilus, P. (koost). Eesti õiguse ajalugu. Tallinn, 2009, 1-76 (28-29). Uluots, J. Eestimaa õiguse ajalugu. Konspekt. [1938] - Ilus, P. (koost). Eesti õiguse ajalugu. Tallinn, 2009, 5-400 (242-255). Leesment, L. Eesti õiguslugu. Konspekt. [1940] - Ilus, P. (koost). Eesti õiguse ajalugu. Tallinn, 2009, 3-52 (16-20). Arens, I. Põhijooni Eesti õiguse ajaloost I. [1956] - Ilus, P. (koost). Eesti õiguse ajalugu. Tallinn, 2009, 3-65 (49-59).

5 Nt Selart 2012, 35.

6 Nt Selart 2012, 26.

7 Berman, H. J. Law and Revolution. The Formation of the Western Legal Tradition. Harvard University Press, 1983, 205-215.

Samuti nägi kanooniline õigus ette korra, kuidas üks või teine sooritus võis saada arvestatud patulunastusena. Nimelt selliste kanoonilise õiguse normide kehtestamine ja realiseerimine tõi kaasa sündmused, mida Euroopa ajalugu tunneb ristisõdadena Pühale Maale.

Käesolevas töös on küsitud, kas ja kuidas kohaldati vastavaid norme siin, Eesti ja Läti alal, piiskop Alberti tegutsemisajal 13. sajandi I veerandil. Töö uurimisküsimuste püstitamisel ja töö ülesehitamisel on arvesse võetud Jonathan Riley-Smithi tähelepanekut, et soovides mõista Pühale Maale suundunud ristiretkede mõtestamist nende kaasaegsete poolt, on asjakohane eritleda kolme tasandit:

- 1) paavstide ja teoloogide tasand, kus formuleeriti ristiretke idee ja käesoleva töö jaoks olulisena ka vastav õiguslik regulatsioon;
- 2) jutlustajate tasand, kus paavstist madalama astme vaimulikud üritasid erudeeritud kontseptsioone ilmikutele arusaadavaks ja ahvatlevaks teha, andes sellega algsetele mõtetele oma värvingu ja rõhuasetused;
- 3) ilmikute tasand, kus lihtkristlased mõtestasid jutlustajate poolt vahendatud ideid vastavalt oma taustale, päritolule ja eelhäälestustele, võides nii kujundada endale paavstidest ja teoloogidest kaunis erineva arusaama.⁸

Selline jaotusmudel on praktiline ka käesoleva töö juures. Uurides ristisõja kui kanoonilise õiguse instituudi kohaldamist Eesti- ja Liivimaal 13. sajandi I veerandil, ongi vaatluse all teine ja kolmas tasand ning nende suhe esimesega. Sealjuures, kuna Eesti- ja Liivimaa puhul olid jutlustajateks kristlike ilmikute Eesti- ja Liivimaale tulekust vahetult huvitatud piiskopid ise⁹, võib teist tasandit nimetada kitsamalt instituudi rakendamiseks ning kolmandat üldisemalt selle realiseerimiseks.

Siiski on Eesti- ja Liivimaa puhul selline kolmikjaotus kasutatav teatavate mööndustega. Arvesse tuleb võtta, et erinevalt Pühast Maast, kuhu suundunud ristiretked olid paavstide poliitiliseks eesmärgiks, andsid 12.-13. sajandi paavstid Eesti- ja Liivimaaga seoses vastavaid akte alati Põhja-Saksamaalt või Taanist pärit initsiaatorite palve peale, mitte omast algsest huvist.¹⁰ Kui ülaltoodud kolme tasandi puhul on võimalik näha initsiatiivi ja ideede samasuunalist liikumist paavstidelt ilmikuteni ning ideede järkjärgulist moondumist, siis Läänemere ääres oli olukord keerukam. Initsiatiiv Eesti- ja Liivimaa sihis vastava

8 Riley-Smith, J. *An Approach to Crusading Ethics*. - Jotischky, A. (ed). *The Crusades*. Volume I. London and New York, 2008. 207-221. *Passim*.

9 Vt peatükk 2.

10 Fönnberg-Schmidt, I. *The Popes and the Baltic Crusades 1147-1254*. Leiden-Boston, 2007, 78, 130, 186.

regulatsiooni ellukutsumiseks tuli samadelt piiskoppidelt, kes hakkasid pärast akti andmist kutsuma ilmikuid üles seda realiseerima. Pühale Maale suunatud ristiretkedele üleskutsumise puhul mõistsid ilmikud neilt oodatava tegevuse sisu ajuti oluliselt erinevana sellest, mida paavst oli sätestanud ja jutlustajad neile vahendanud, nt moslemite ristiusu vastuvõtmisele sundimisena.¹¹ Kui lõhe paavsti akti sisu ja selle realiseerimisest sündinud tegelikkuse vahel tekkis aga Läänemere ääres, siis mis oli selle põhjuseks? Kas initsiaator oligi soovinud kaasa tuua muid tagajärgi, kui neid, mis järgnenuks paavsti akti korrektsele realiseerimisele, ja nõ tüsatavaks osutus paavst, kelle heas usus antud akti kasutas initsiaator oma eesmärkide heaks ära? Või olid omad ambitsioonid mõnel üksikul ilmikul endal, kes asusid neid paavsti kehtestatud regulatsiooni realiseerimise egiidi all täitma? Või tegutsesid kõik asjaosalised oma arusaamade järgi korrektselt, ent vaimuliku ja ilmiku arusaam vastavatest normidest ja nende kohastest tegudest oligi lihtsalt erinev, nagu ajuti Püha Maagi puhul? Või oli põhjus hoopis muus?

Toodud probleemistikust tulenevalt on käesoleval tööl neli omavahel seotud uurimisküsimust. Esiteks, milline oli 13. sajandi alguse seisuga üldine risticõda puudutav kanoonilisõiguslik regulatsioon? Teiseks, milline oli spetsiifilisemalt Eesti- ja Liivimaad puudutavate vastavate kanoonilisõiguslike aktide sisu? Kolmandaks, kuidas toimus nende aktide rakendamine ehk tõlgendamine ja selgitamine ilmikutele vaimulike poolt? Neljandaks, eelmiste küsimuste vastuste põhjal ja ühtlasi ka olulisimaks – kuidas toimus nende aktide realiseerimine ehk vastavate kanoonilise õiguse normide järgimine või mittejärgimine katoliiklastest ilmikute, sõjameeste, poolt?

Töö jaguneb vastavalt ülal toodud kolmikjaotusele kolme ossa. Esimeses on antud ülevaade esmalt kanoonilisest õigusest kui sellisest, seejärel selle regulatsioonist järjest kitsenevalt käesoleva töö uurimiseseme kontekstis oluliste valdkondade kaupa. Peatunud on ka kasutatava terminoloogia küsimusel. Seejärel on antud ülevaade juba konkreetsetest Eesti- või Liivimaa-spetsiifilistest normidest, nagu need tulenesid paavstide Eesti- või Liivimaaga seoses jõustatud aktidest. Esimese osa eesmärgiks on vastata esimesele ja teisele neljast uurimisküsimusest.

Teises osas on antud ülevaade esimeses osas välja toodud nii üldise kanoonilisõigusliku kui spetsiifilise regulatsiooni rakendamisest Eesti- ja Liivimaa sihis tegutsenud vaimulike poolt, tuginedes Henriku Liivimaa kroonikale ja teistele allikatele. Eesmärgiks on allikates sisalduva asjakohase info analüüsiga leida vastus töö kolmandale uurimisküsimusele.

¹¹ Riley-Smith 2008, 211.

Kolmandas osas on analüüsitud nii üldise kanoonilisõigusliku kui ka Eesti- või Liivimaa-spetsiifilise regulatsiooni realiseerimist, et leida vastus töö neljandale uurimisküsimusele.

Töös kasutatud meetodit võiks nimetada ajaloolis-analüütiliseks. Selle olemus avaldub kolmes rõhuasetuses, milleks on primaarsus, hõlmavus ja lähimus.

Primaarsus seisneb lähtumises nii palju kui võimalik allikatest, st autentsetest 13. sajandil või varem kirja pandud tekstidest endist. Olulise piiranguna on siiski kasutatud allikate kättesaadavuse piiratuse tõttu eesti- ja ingliskeelseid tõlkeid, ent olulisemate tekstiosade puhul, samuti tõlgete puudumisel või autorile kättesaamatusel ka ladinakeelseid originaale. Kasutatud on siiski ka kogu kättesaadavat asjakohast teaduskirjandust, iseäranis primaarallikateni jõudmiseks.

Hõlmavus seisneb kõigi uurimisobjekti puudutavate allikate analüüsimises selmet ehitada seisukoht üles lihtsamini kättesaadavatele või tuntumatele allikatele. Olulise piiranguna saab töö täielikult hõlmavusele pretendeerida siiski vaid kohalike, st Eesti- ja Liivimaa päritolu allikate osas, milleni on autoril olnud võimalik mõistlike pingutustega ja magistritööle vastava ressursikuluga jõuda. Samas ongi hõlmavus oluline nimelt 13. sajandi Liivimaalt säilinud allikmaterjali puhul, mida on säilinud väga napilt. Tekstide endi vähesuse olukorras võib uut teadmust saavutada just olemasolevate nõ kildude võimalikult vastuoludevaba kokkusobitamise teel.

Lähimus tähendab nn Occami habemenoa mõttemetodi rakendamist. Kui olemasoleva allikmaterjali põhjal on võimalik konstrueerida mitu materjaliga samavõrd toetatud teooriat, siis eelistatud on alati seda, mis nõuab vähem oletusi ja hüpoteetilisi vahesamme. Siia alla kuulub ka valvsus alusetu allikakriitika suhtes. Kui ainsa mingit tegu kajastava allika tekst esitab mingisuguse kirjelduse, siis on eelistatud kirjelduses öeldu tõekspidamist oletusele, et allika autor valetas. Selline lähenemine käib muidugi käsikäes allikate autorite võimaliku informeerima)tuse arvestamise, samuti mitme allika olemasolul allikate vastastikkuse võrdlemise ja vastuolude otsimisega, st põhjendatud allikakriitikaga.

Selline meetod on valitud selle efektiivsuse ja ökonoomsuse tõttu, võimaldades samal ajal nii anda konkreetse vastuse spetsiifilistele õigusajaloolistele küsimustele kui ka loodetavasti aidata sünergias poliitilise ajaloo uurimustega kaasa uuritava perioodi üleüldisele mõistmisele.

Töö peamisteks allikateks on Henriku Liivimaa kroonika¹², samuti Vana-Liivimaa ürikud, mis on kogutud Friedrich Georg von Bunge koostatud kogumikku „Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch“¹³, Taani ürikud, mille on välja andnud Niels Skym-Nielsen jt kogumikuna „Diplomatarium Danicum“¹⁴, ning erinevad paavstide aktid 11.-13. sajandini, milleni on olnud võimalik jõuda erinevate väljaandjate vahendusel.

Töös on kasutatud koha- ja grupinimesid nii, nagu neid on sisustatud Henriku Liivimaa kroonikas. „Liivimaa“ (*Livonia*) tähistab 13. sajandi alguse liivlaste asuala Riia lahe idakaldal, mis vastab umbkaudu tänapäeva Läti piirkonnale Vidzeme. „Lätimaa“ (*Lettia*) tähistab sama perioodi latgalite asuala, tänast Ida-Lätit, Latgalet. „Eestimaa“ (*Estonia*) tähistab eestlaste asuala, mis vastab ilma olulise erinevusega tänasele Eesti Vabariigile. „Liivimaalased“ tähistab Liivimaa elanikke ja ajutiselt Liivimaal asujaid, sh Kesk-Euroopast saabunud katoliiklasi; poliitilise toimija tähenduses on liivimaalaste all silmas peetud ennekõike piiskop Albertit ja tema lähikonda. „Taanlased“ poliitilise toimijana tähistab Taani kuningakoda, st Taani kuningat, tema lähikonda ja vasalle.

Autor soovib tänada professor Marju Luts-Sootakut, kes on kannatliku meelega ja lahke nõudlikkusega juhendanud kõiki autori õigusteaduskonnas kirjutatud uurimistöid, samuti Kristo Siiga, kelle sõbralik skepsis ja terav teadlasevaim on alati olnud autori hüpoteeside esimeseks tarvilikuks tuleprooviks.

12 Kasutatud on Richard Kleisi eestikeelset tõlget Kleis, R. (tlk), Tarvel, E. (toim ja komm). Henriku Liivimaa kroonika. Tallinn, 2005. Kasutatud on ka ladinakeelset originaalteksti, mis on avaldatud Kleis, R. (tlk), Tarvel, E. (toim ja komm). Henriku Liivimaa kroonika. Tallinn, 1982. Kroonikaviidete rohkuse tõttu on need esitatud lühidalt Henriku Liivimaa kroonikale viitamise tavapärase malli järgi, nt „XI, 5“, kus ladina number viitab kroonika peatükile, araabia number alapeatükile. Viidates muule samas väljaandes sisalduvale tekstile (nt kommentaaridele), on viidatud vastavalt kas Kleis, Tarvel 2005 või Kleis, Tarvel 1982.

13 Bunge, F. G. von (Hg.). Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch: nebst Regesten. Abteilung 1. Band 1, 1093-1300. Reval, 1853. Ndr. Aalen, 1967.

14 Skym-Nielsen, N. *et al* (hg.). Diplomatarium Danicum. 1. række 4.-7. bind. København, 1957-1990.

1. Kanoonilisõiguslik regulatsioon

1.1. Kanoonilise õiguse üldine regulatsioon

1.1.1. Kanooniline õigus ja selle olulisemad allikad

Kristlaskonnas nagu igas inimgrupis kujunesid aja jooksul välja teatavad sisenormid. Tuginedes piiblile ja kirikuisade töödele, leppisid piirkondlikud ja ka üleüldised kirikukogud – kristlaste kogukondade juhtide ehk piiskoppide kogunemised – kristluse esimestel sajanditel kokku ülekiristlaskondlikes reeglites. Kreeka sõna *kanon*, „mõõdupuu“, sai tähistama kristlikus kirikus, st kristlaste suhtes kehtivat normi, mille oli loonud kas kirikukogu või ka mõni üksik piiskop.¹⁵ Rooma impeeriumi lagunemise järel, esimese aastatuhande teisel poolel, puudus kirikul veel range sisemine struktuur ja selge hierarhia; faktiliselt pidas iga germaani sõjapealiku taustaga kuningas või muu tiitliga ülik oma valdustes omaenda kirikut, milles kujunesid oma kaanonid. Valitses kanoonilise õiguse partikularism ja killustatus.¹⁶

Aeg-ajalt ja mida aeg edasi, seda enam koguti kohalikke kaanoneid ülevaatlikesse kirjutistesse kokku. 10. sajandi alguses koostas Prümi kloostri abt Regino (ca 845-915) kaheosalise kaanonite kogumiku *Libri duo de synodalibus causis et disciplinis ecclesiasticis*. Sellele järgnes sajand hiljem Wormsi piiskopi Burchardi (ametis 1000-1025) *Decretum*.¹⁷ 11. sajandil koostasid mahukaid kaanonite kogumikke ka Lucca piiskop Anselm (suri 1086), kardinal Deusdedit (ca 1030-1100) ning Chartres'i piiskop Ivo (ca 1040-1115).¹⁸

Kuigi sellised kogumikud võisid olla väga mahukad ja ülevaatlikud – James A. Brundage on Wormsi Burchardi *Decretum*'it, mis hõlmas 20 raamatusse jaotatuna 1785 kaanonit, kirjeldanud kui kanoonilist ja teoloogilist entsüklopeediat¹⁹ – ei olnud nende näol tegu veel normide süstematiseerimisega. 11. sajandil algasid katoliku²⁰ kirikus eeskätt paavst Gregorius VII (1073-1085) nimega seostatavad reformid, mille eesmärgiks oli kirikuorganisatsiooni korrastamine ning ennekõike kiriku iseseisvuse saavutamine ilmalikest valitsejatest. Nende reformide või ka revolutsiooni²¹ oluliseks relvaks pidi saama kanooniline õigus. Olemasolev

15 Berman 1983, 199-200.

16 Brundage, J. A. *Medieval Canon Law*. London and New York, 2005, 22-23, 30-31.

17 *Ibid*, 32.

18 *Ibid*, 37-38.

19 *Ibid*, 32.

20 Nagu on üldteada, lõhenes kirik 1054. aastal lääne- ehk roomakatoliku ja ida- ehk kreekakatoliku kirikuks keskustega vastavalt Roomas ja Konstantinoopolis. Kuna tänast roomakatoliku kirikut tunneme katoliku kiriku, kreekakatoliku kirikut aga ortodoksi kiriku nime all, on käesolevas töös kasutatud 1054. aasta järgsete sündmuste puhul nimetust „katoliku“, „katoliiklik“ vms lääne- ehk roomakatoliku kiriku kohta.

21 Paavstlikuks revolutsiooniks hakkas neid sündmusi nimetama Harold J. Berman. Berman 1983, 1.

kanooniline õigus tuli kokku koguda ning leida sealt õigustused reformipaavstide ja nende kaastöölise eesmärkidele; luua tuli uut kanoonilist õigust, mis reformiprogrammi tugevdaks; kanooniline õigus pidi muutuma nii kohaldamise, jõustamise kui menetluse poolest efektiivsemaks, et kirik saaks oma nõutavaid õigusi ka tegelikult kehtestada.²²

Nende reformide käigus kujundati katoliku kiriku seni orgaaniliselt kujunenud formaliseerimata normistik ümber Euroopa esimeseks tänapäevaseks süsteemseks õiguskorraks.²³ Selle käigus kaotasid kirikukogud oma õigusloomeõiguse ja muutusid sisuliselt nõuandvateks kogudeks paavstile, kes nüüd ainsana sai oma aktide kaudu luua uusi norme.²⁴ Reformijärgne kanooniline õigus sai koosnema kahest osast:

- 1) *ius antiquum* ehk reformieelsel ajal kujunenud normid. Need olid kokku kogutud, süstematiseeritud ja analüüsitud munk Gratianuse 1140. aasta paiku koostatud traktaadis, mida tuntakse nime all *Decretum Gratiani* ning mis oli ennekõike kasutusel Bologna ülikoolis kanoonilise õiguse õpetamisel²⁵;
- 2) *ius novum* ehk järgnevate kirikukogude tehtud ja paavsti poolt kinnitatud otsused ning paavstide enda antud aktid. Paavst oli kanoonilise õiguse kõrgeim seadusandja ja tema väljendatud tahe oli kanooniline õigus. Kanoonilise õiguse allikaks olid mistahes aktid, milles väljendus paavsti selgelt väljendatud tahe. Praktikas lõi paavst uut õigust siiski valdavalt läbi üksikjuhtumite lahendamise, tegutsedes kanoonilise õiguse kõrgeima edasikaebekohtunikuna. Paavstide akte – dekretaale –, mis selliseid lahendeid sisaldasid, hakati nagu varem kaanoneidki koondama kogumikesse, millest 13. sajandi alguseks olulisim oli Pavia piiskopi Bernardi 1188. ja 1192. aasta vahel koostatud *Breviarum extravagantium*.²⁶

Lisaks kanoonilise õiguse kui sellise süstematiseerimisele tõid 11. sajandi reformid kaasa ka intensiivse arengu kanoonilise õiguse valdkonnas, mida tänapäeval nimetaksime riigiõiguseks. Nagu ülal öeldud, oli reformaatorite eesmärgiks kiriku kui organisatsiooni vabastamine ilmalike võimukandjate mõju alt. Selleks postuleeriti aga veelgi enam – lähtudes kirikuisa Augustinuse (354-430) teesist, et *potestas nulla est extra ecclesiam*, väitsid paavstid

22 Brundage 2005, 35-37.

23 Berman 1983, 201-203.

24 *Ibid*, 206. Lesaffer, R. European Legal History. Cambridge, 2009, 220.

25 Berman 1983, 202. Brundage 2005, 48. *Decretum Gratiani* kohta on värske, argumenteeritud ja üksikasjalik ülevaade antud Winroth, A. The Making of Gratian's Decretum. Cambridge, 2007.

26 Berman 1983, 202. Brundage 2005, 53-54, 159-160. Kuna käesoleva töö uurimiseseme puhul ei tulenenud asjakohane kanooniline õigus sageli mitte edasikaebelahendustest, vaid paavstide vastustest spetsiifilistele taotlustele, samuti paavstide selgesõnalistest tahteavaldustest kirjavahetustes, ei ole kasutatud kitsendavalt dekretaali mõistet, vaid viidatud üldisemalt paavsti aktidele kui sellistele.

alates 11. sajandist vahelduva eduga, et kirik on kogu legitiimse võimu allikaks ning et ilmalikud valitsejad võivad saada legitimeeritud vaid kiriku tunnustuse läbi.²⁷ Sellisena kirjeldatud tegelikkus ei saanud küll kunagi päris reaalsuseks, ent kõrgkeskaegse katoliikliku maailma ühiskonnatajus said selgelt eristuma kaks võimu – ilmalik ja vaimulik. Sealjuures olid mõlemad samavõrd „päris“, ilmalikku võimu ei tuleks tajuda kui „tegelikku“ ja vaimulikku kui vaid usutoimingutealast. Mõlemad struktuurid nõudsid makse, mõistsid õigust ja võisid käsutada sõjajõudu. Samad inimesed kuulusid samal ajal mõlemasse struktuuri, kandes kohustusi nii ilmalike ülikute (nt hertsogite, kuningate) kui ka vaimulike võimukandjate (piiskoppide) ees ja otsides õigust nii valdavalt tavaõiguslikest ilmalikest kui kanoonilist õigust kohaldavatest piiskopikohtutest. Kaks struktuuri eksisteerisid väljaarenenutena kõrvuti ja ajuti põimununa, ent selgelt teadvustatuna erinevana. Nagu Hans Hattenhauer on välja toonud, määras ilmaliku ja vaimuliku võimu dualism Euroopa riigiõigusliku mõtte olemuse sajanditeks.²⁸

Kiriku kui institutsiooni täpsema piiritlemise ja kanoonilise õiguse kui terviku süstematiseerimisega kaasnes ka kanoonilise õiguse instituutide selgem mõtestamine ja määratlemine. Täpsema sisu said muuhulgas ka normid, mis puudutasid pattu ja patulunastust.

1.1.2. Patt ja patulunastus

Enne 11. sajandi reforme mõtestas kirik pattu kui inimese võõrandumist Jumala loodud korrast, inimese olemuse kui sellise väärtuse kahanemist. Reformijärgne kirik hakkas vastse kanoonilise õiguse süsteemis mõtestama pattu aga sarnasena tänases mõttes õigusrikkumisele: patt oli spetsiifiline väärkäitumine, tegu või iha või mõte, mille eest tuli kanda karistust, kas selles või järgmises ilmas. Milline käitumine kvalifitseerus patuks, seda ilmutas Jumal nii piiblis kui ka inimese loomulikus tunnetuses; täpsemalt pidi patutegusid määratlema aga positiivne kanooniline õigus.²⁹

Sooritatud pattude eest karistuse ärakandmine oli eelduseks surmajärgselt paradiisi pääsemiseks. Lähtuvalt Matteuse 16:19 sõnadest, et Jeesus andis Peetrusele „taevariigi võtmed“ koos võimuga „siduda ja lahti päästa“, oli pattude eest karistuse kantuks lugemise – patulunastuse (*absolutio*) andmise – õigus katoliku kiriku vaimulikel, st paavstil, piiskoppidel ja preestritel. Vaikimisi pidi igäüht ootama teadmata pikkusega piinarikas karistus põrgus

27 Muldoon, J. *Extra ecclesiam non est imperium: The Canonists and the Legitimacy of Secular Power.* - Muldoon, J. *Canon Law, the Expansion of Europe, and World Order.* Aldershot, Brookfield, 1998, 553-580 (556-563). Lesaffer 2009, 203-204.

28 Hattenhauer, H. *Euroopa õigusajalugu.* Tallinn, 2007, 203, 313. Lesaffer 2009, 214-217, 226.

29 Berman 1983, 171.

pärast surma. Pihtides oma patud vaimulikule, võis patustaja aga asendada selle kindlapiirilise karistusega maa peal, patukahetsusega (*penitentia*).³⁰ Skemaatiliselt, aga sellise esituse lihtsuses tollasest tavaarusaamast ilmselt mitte liiga kaugena võib seega nentida, et igal kõrgkeskaegsel katoliiklasel oli valida, kas liikuda teekonnal

a) patud -> surm -> põrgu või

b) patud -> *penitentia* -> *absolutio* -> surm -> paradiis.

Taustana Clermonti kaanonile (vt 1.4) väärib märkimist, et 11. sajandil oli tavaline, et patukahetsus oli füüsiliseltki väga kurnav. See võis hõlmata isegi aastakümneid kestvat kohustustekomplekti eksiilist, paastumisest, tsölibaadist ja palvetamisest. Selline olukord muutis kõigi pattude lunastatud saamise iseäranis ahvatlevaks eesmärgiks.³¹

Enne 11. sajandil alanud reforme oli patt kui tunnetuskategooria orgaaniliselt põimunud ilmalike õigustavade rikkumisega, samuti polnud vaimulike identiteet defineeritud mitte lülina hierarhilises kirikuorganisatsioonis, vaid ennekõike kohaliku kogukonna liikme ja sageli vaidlusi lahendava autoriteedina. Nii oli patulunastusel enne 11. sajandit mitte karistav, vaid lepitav iseloom, seda nii lepitusena patustaja/õigustavarikkuja ja kannatanu kui ka patustaja ja Jumala vahel. Sellises kontekstis kujunes ühe lepitusmeetmena välja ka palveränd.³²

1.1.3. Palveränd

Palveränd (lad *peregrinatio*, „läbi maade minemine“) kui kontseptsioon tuleneb Uuest Testamendist (Pauluse kiri filiplastele 3:20; Pauluse kiri efeslastele 2:19). Antiikajal tähendas ladina sõna *peregrinus* võõramaalast, isegi vaenlast; Uue Testamendi tähenduses võiski kristlane tõeliselt taevariiki jõuda vaid taevasele vastanduva maise maailma jaoks *peregrinus*'eks, võõraks muutudes. Uues Testamendis oli peetud silmas maisest elust eemaletõmbumist, mis sai alusmõtteks kristliku kloostrielu kontseptsioonile.³³

Erakuelu mittevalinud kristlaste seas omandas *peregrinatio* aga sõnasõnalisema tähenduse. Nagu ülal toodud, kujunes esimese aastatuhande teisel poolel palverännust konflikti osapoolte

30 Berman 1983, 172-173.

31 Cowdrey, H. E. J. The Reform Papacy and the Origin of the Crusades. - Jotischky, A. (ed). The Crusades. Volume I. London and New York, 2008. 90-107 (99-100).

32 Bird, J. Penance. - Taylor, L. J. et al (ed-s). Encyclopedia of Medieval Pilgrimage. Leiden-Boston, 2010. 498-501. Harrison, M. L. Penitential Pilgrimage. - Taylor, L. J. et al (ed-s). Encyclopedia of Medieval Pilgrimage. Leiden-Boston, 2010. 501-503.

33 Hayes-Healy, S. Peregrini. - Taylor, L. J. et al (ed-s). Encyclopedia of Medieval Pilgrimage. Leiden-Boston, 2010, 509-511.

lepitamise vahend. Tegemist oli *peregrinatio*-kontseptsioonist lähtunud, konflikti lahendava vaimuliku poolt patustajale ehk õigustavarikkujale määratava kohustusega. Rikkuja pidi minema mõneks ajaks kogukonnast ja sellega, arhailise ühiskonna tingimustes, inimeste maailmast üleüldse eemale. Selline konfliktis olnud poolte füüsiline lahutamine võimaldas pingetel lahtuda; maisest ühiskonnast eraldudes ja sellega taevariigile lähemale jõudes võis patustanu leida lepituse ka Jumalaga. 11. sajandil alanud reformide käigus sai sellisena välja kujunenud palverännuinstituudist üks võimalikke karistusi, mida vaimulik võis talle pihitud pattude lunastamise tingimusena määrata.³⁴

Väärrib rõhutamist, et palverännuinstituudi sisuks ei olnud kindla paiga külastamine; palverännu defineerivaks tunnuseks oli rändamine, maisel elu harjumuspärasest keskkonnast eemaldumine. Kuulsad pühapaigad kujunesid palverändude sihtkohtadeks seetõttu, et palverännu määramine rännakuna kindlasse paika ja tagasi võimaldas kohustuse mahtu üheselt määratleda. Samuti oli niimoodi võimalik põhimõtteliselt kontrollida, kas patustaja oli palverännu ka tegelikult läbi teinud.³⁵ Seega, palverännuteekondade puhul näiteks Jeruusalemma või ka Liivimaale oli esmaselt tajutavaks soorituseks küll kohale jõudmine ja sihtkohas vastavast kanoonilisõiguslikust regulatsioonist tulenevate toimingute elluviimine, ent palveränduri patud pidi tegelikult lunastama kogu vaevarikas protsess kui selline.

1.1.4. Vägivald ja sõjapidamine

Moosese käsutahvlite viies käsk „Sina ei tohi tappa“ koos Luuka 6:29 Jeesusele omistatud sõnadega „Kes sind lööb põse pihta, sellele paku ka teine“ panid aluse põhimõttele, et iga kristlane peaks vägivallast üleüldse hoiduma. Realse maailma paratamatu aeg-ajaline vägivaldsus tõi aga peagi kaasa vajaduse mõtestada ja reguleerida, kuidas peaks kristlane praktilises elus suhestuma vägivaldga ja iseäranis organiseeritud vägivaldga, sõjapidamisega. Sellealase mõttestiku süstemaatilisem alus pärineb kirikuks Augustinuselt. Augustinus pani aluse õiglase sõja (*bellum iustum*) doktriinile; 13. sajandi alguseks oli Augustinuse käsitluste essents õiguslikult formuleeritud *Decretum Gratiani*'s, täpsemalt selle *causa*'s XXIII.³⁶

34 Hayes-Healy, S. Peregrini. - Taylor, L. J. *et al* (ed-s). Encyclopedia of Medieval Pilgrimage. Leiden-Boston, 2010. 509-511.

35 Harrison 2010, 502.

36 Saumets, A. Kristlaste valikud rahuevangeeliumi ja mõõga vahel. *Bellum-iustum*-õpetuse ajaloolis-teoloogilisest kujunemisloost. - KVÜÕA Toimetised, 2005, 4. 32-72. Kättesaadav: http://www.kus.tartu.ee/files/Saumets_Kristlaste_valikud.pdf (07.03.2014), 51 jj. Brundage, J. A. Holy War and the Medieval Lawyers. - Brundage, J. A. The Crusades, Holy War and Canon Law. Ashgate Variorum 1991. 99-140. Kättesaadav ka: <https://ohiostatepress.org/Books/Complete%20PDFs/Murphy%20Holy/06.pdf> (07.03.2014), 106.

Augustinus ei esitanud oma mõtteid sõja ja vägivalda kohta kompaktse käsitlusena, vaid need on leitavad tema erinevatest teostest. Kirjas manilasele Faustusele (*Contra Faustum*) postuleeris Augustinus: „Loomulik kord, mis on surelike seas sisse seatud rahuks, nõuab, et võim ja otsus sõda alustada on *princeps*'ite [riigi juhtide] käes,”³⁷ samuti, et „[h]imu kahju teha, julmus kättemaksus, valitsemishimu ja mida veel sarnast leidub, seda kõike peetakse sõdades õigusega süüks.”³⁸ Teosest „*De diversis quaestionibus*“ võib leida määratluse: „Õiglastena on tavaks määratleda neid sõdu, mis ebaõigluse eest kätte maksavad; kui näiteks üht rahvagruppi või linna tuleb karistada, kuna nad on jätnud tegemata selle, et hüvitada omalt poolt neid nurjatusi, mida nad on teinud, või taas heastada seda, mida nad on ülekohtuselt ette võtnud.”³⁹ Teoses „*De verbis domini*“ sedastas Augustinus: „Jumala tõelise austamise korral on sõjad rahutegu [*pacata*], need nimelt, mida ei võeta ette ahnusest või julmusest, vaid igatsusest rahu järele, et kurjadele piiri panna ja heade elu kergendada.”⁴⁰

Ilmekalt joonistuvad välja Augustinuse käsitlusest tulenevad neli kriteeriumi. Kristlase jaoks oli vägivalda pruukimine erandjuhuna lubatud, kui see 1) toimus legitiimsel võimukandja korraldusel; 2) oli reaktsioon ebaõiglusele või ülekohtule; 3) viidi läbi kantuna soovist taastada rahu ja turvalisus; 4) viidi läbi mõõdukalt, ilma julmusega.

Analoogselt on nelja kriteeriumit eritlenud ka James A. Brundage.⁴¹ Seevastu Andres Saumets ja Jonathan Riley-Smith on näinud nelja asemel kolme kriteeriumit, kus siinesitatutest kolmas ja neljas moodustavad ühise „õigust tegeva kavatsuse“ ehk *right intention* kriteeriumi.⁴² Autori arvates on aga mõõdukuse eritlemine eraldi kriteeriumina igati asjakohane: esimene kriteerium määratles, kes otsustas vägivalda pruukimise; teine, millises olukorras võis vägivalda pruukimise otsustada; kolmas, mis eesmärgil võis kristlane vägivalda pruukimise otsust vahetult täita; neljas, kuidas vägivalda pruukimist tuli läbi viia.

Decretum Gratiani kristlaste poolt vägivalda pruukimist reguleerivaid norme koondavas ja analüüsi teel vastuolusid ületada püüdnud temaatilises jaotuses ehk *causa*'s XXIII viitas Gratianus otse Augustinusele, esitades tema ülaltoodud käsitlusi. Sealjuures rõhutas Gratianus omalt poolt iseäranis võimukandja korraldust kui vajalikku eeldust mistahes

37 Augustinus. *Contra Faustum*, Book XXII, p 75. - New Advent, kättesaadav <http://www.newadvent.org/fathers/140622.htm> (10.04.14). Siintoodud eestikeelne tõlge on võetud Saumets 2005, 68-69.

38 Augustinus. *Contra Faustum*, Book XXII, p 74. - New Advent, kättesaadav <http://www.newadvent.org/fathers/140622.htm> (10.04.14). Siintoodud eestikeelne tõlge on võetud Saumets 2005, 69.

39 Saumets 2005, 69.

40 *Ibid.*

41 Brundage 1991b, 102.

42 Saumets 2005, 69. Riley-Smith, J. *What Were the Crusades?* Palgrave Macmillan, 2009, 6.

vägivallapruukimisele, samuti tarvidust hoiduda ebavajalikust julmusest.⁴³ Võttes aluseks Sevilla Isidoruse (ca 560-636) seisukohti, jõudis Gratianus ka Augustinust täiendavale järeltulele, et õigustatud sõjas võetud sõjasaak sai õiguspäraselt võtja omandiks.⁴⁴

Käesoleva töö kontekstis on asjakohane ülaltoodu puhul alla joonida kaht momenti. Esiteks, toodud normid kehtisid kõigi katoliiklaste suhtes nimelt nende usukuuluvuse tõttu, hoolimata nende seisusest või organisatsioonilisest kuuluvusest. Teiseks, reguleerimisesemeks polnud mitte vägivald, mida pruugiti katoliiklaste vastu, vaid vägivald, mida pruugiti katoliiklaste poolt. Ülaltoodud normid sidusid katoliiklasi sõltumata sellest, kas vägivalda objektiks oli teine katoliiklane või mittekatoliiklane, näiteks pagan.

1.1.5. Ristisõda *pro* ristisõit

1095. aasta Clermonti kirikukogul kinnitas paavst Urbanus II (1088-1099) järgneva kaanoni, mis tõi kanoonilisse õigusesse palverännu kvalifitseeritud alaliigi:

*Quicumque pro sola devotione, non pro honoris vel pecunie adeptione, ad liberandam ecclesiam Die Hierusalem profectus fuerit, iter illud pro omni penitentia ei reptetur.*⁴⁵

Autori tõlkes kõlaks see:

Kestahes vaid usule pühendumisest, mitte au või raha saamiseks, Jumala kiriku vabastamiseks Jeruusalemma teele asub, arvestatagu see teekond temale kogu patukahetsusena.

See *peregrinatio* alaliik (edaspidi *kvalifitseeritud palverännu instituut*) ei omandanudki kunagi selget omaette nimetust.⁴⁶ Siiski võib juba kaanoni enda tekstist näha kahte tunnust, mis eristasid seda tavapärasest palverännust. Esiteks pidi sellise patukahetsusviisi valimine olema patustaja poolt vabatahtlik – see väljendus spetsiaalse vande andmises, mis kujunes aja jooksul detailselt formaliseerituks.⁴⁷ Teiseks kaasnes sellega *kõigi* seniste pattude eest karistuse kantuks lugemine.⁴⁸ Kolmandaks, Clermonti kaanoni jõustas paavst oma seadusandlikus võimutäiuses. Ka edaspidi oli paavst ainus, kes sai sellise kõigi pattude

43 Brundage 1991b, 108, 113.

44 *Ibid*, 109.

45 Cowdrey 2008, 99 ja sealne viide 41.

46 Constable, G. The Historiography of the Crusades. - Jotischky, A. (ed). The Crusades. Volume I. London and New York, 2008, 63-89 (71-72).

47 Riley-Smith 2009, 2. Brundage, J. A. The Votive Obligations of the Crusader. - Brundage, J. A. The Crusades, Holy War and Canon Law. Ashgate Variorum 1991, 77-119.

48 Riley-Smith 2009, 60-62. Berman 1983, 171.

lunastamist kaasa toova soorituse katoliiklaste jaoks üles seada.⁴⁹

Lühikese ekskursina võiks tähele panna, et Clermonti kaanon ei räägi sõnaselgelt vägivalda pruukimisest. Oli ilmne, et „kiriku vabastamiseks“ ning üleüldse tollal moslemite valduses olnud Jeruusalemma jõudmiseks tuli kasutada vägivalda – see oli sõnaselgelt sõjapidamine, millele Urbanus II Clermontis viibivaid ilmikuid üles kutsus⁵⁰ –, ent *patulunastust* kaasa toovaks soorituseks polnud mitte vägivallateod, nagu on sedastanud nt Jonathan Riley-Smith⁵¹ ning ka James A. Brundage⁵², vaid palveränd Jeruusalemma.⁵³ Sellisena mõistetult sobitub nii kaanoni tekst kui ka olukord laiemalt kanoonilise õiguse üldise fooniga paremini, kui patulunastuse tingimusena nimelt vägivallategusid nähes. Vägivald oli kristlastele ebasoovitatav, vaid selgelt määratletud erandjuhtudel lubatav käitumisviis, mille asetamine patulunastuse eelduseks oluks õiguslikus mõttes vähemalt kummaline. Patulunastuse saamine aga palverännu eest ning selle *kõrval*, sellega küll faktiliselt, ent tegelikult mitte õiguslikult seotuna vägivalda pruukimine – loomulikult ülaltoodud õiglase sõja kriteeriumeid täites – oluks õiguslikus mõttes vähem vastuoluline. Seetõttu võikski Clermonti kaanoni sellist mõistmist vähemalt kaaluda. Käesolevas töös vaatluse all olevaks perioodiks oli kvalifitseeritud palverännu instituudi raames täieliku patulunastuse saamiseks määrata võidavate soorituste ampluaa oluliselt laienenud, hõlmates mõnedel tingimustel ka sõnaselgelt vägivalda (vt järgnev), mistõttu ei ole Clermonti kaanoni mõtestamise probleemid käesoleva töö jaoks otseselt aktuaalsed ja neil pole ka pikemalt peatutud.

Urbanus II ametijärglased täiendasid samm-sammult tema loodud kvalifitseeritud palverändu puudutavat normistikku. Calixtus II andis 1119. aastal välja esimese kvalifitseeritud palverändu puudutava akti, mis pole küll säilinud (Urbanus ei andnud välja enda akti, vaid kinnitas kirikukogu otsuse).⁵⁴ Säilinud on Calixtuse akt aastast 1123, mis asendas Jeruusalemma palverännu kui kõigi pattude eest patukahetsuse sooritamaks lugemise tingimuse esmakordselt muu sooritusega, osalusega Hispaanias aset leidvas sõjalises kampaanias.⁵⁵ Ka

49 Riley-Smith 2009, 3.

50 Urbanuse kõnest ilmikutele Clermontis on säilinud viis üldjoontes sarnast varianti. Urban II (1088-1099): Speech at Council of Clermont, 1095, Five versions of the Speech. - Medieval Sourcebook, kättesaadav: <http://www.fordham.edu/halsall/source/urban2-5vers.html> (22.02.14).

51 Riley-Smith 2009, 7.

52 Brundage 1991b, 118.

53 Iseendale mõneti vasturääkivalt on James A. Brundage esitanud nii seisukohta, et patulunastust kaasa toovaks soorituseks oli sõdimine (vt eelmine viide), kui ka seisukohta, et patulunastust kaasa toovaks soorituseks oli palveränd Jeruusalemma. Brundage, J. A. *Medieval Canon Law and the Crusader*. Madison, Milwaukee and London, 1969, 122-123.

54 Riley-Smith 2009, 28.

55 *Ibid*, 4, 28. 1123. aastal jõustatud regulatsiooni realiseeriti 1125.-1126. aastal, kui Aragoni kuningas Alfonso I tegi sõjakäigu moslemite võimu all olevasse Lõuna-Hispaaniasse.

sama paavsti poolt samal aastal kokku kutsutud Esimesel Lateraani kirikukogul vastu võetud kaanon XI sätestas, et patulunastus antakse neile, kes lähevad Jeruusalemma, aga samuti ka neile, kes annavad kristlaste kaitseks abi.⁵⁶ Õiguspoliitilisest perspektiivist võib niisiis näha, kuidas pärast Jeruusalemma vallutamist katoliiklaste poolt 1099. aastal säilis küll kvalifitseeritud palverännu instituut kui selline, ent järeelmit kaasa toova soorituse sisu muutus vastavalt vajadustele mitmekesisemaks. Samuti arenes instituut ise edasi. Nii täiendas sama XI kaanon varasemat regulatsiooni ka kvalifitseeritud palverännu sooritajate vara kaitsvate normidega. Kes sellisele palverännule asunu vara kahjustas või ära võttis, sellele pidi osaks saama ekskommunikatsioon ehk katoliiklaskonnast väljaarvamine.⁵⁷

Paavst Eugenius III 1145. aasta akt *Quantum predecessores*, mille andmine järgnes Edessa kindluse langemisele moslemite kätte aasta varem, kordas sisuliselt Clermonti kaanoni regulatsiooni, samuti Esimese Lateraani kirikukogu XI kaanoni varakaitsenorme. Uuendusena sätestas *Quantum predecessores*, et kvalifitseeritud palverännu sooritajad olid palverännu ajaks vabad intresside maksmisest, samuti ei olnud nende äraolekul lubatud esitada nende vastu hagi omandiküsimustes.⁵⁸ Gregorius VIII 1187. aasta akt *Audita tremendi* sisuliselt kordas *Quantum predecessores*'e regulatsiooni⁵⁹, esitades sellega kvalifitseeritud palverännu regulatsiooni sellisena, nagu see oli selleks ajaks fikseerunud. Regulatsiooni tuumaks ja kandvaks komponendiks jäi juba Clermonti kaanonis sisaldunud norm: kui katoliiklane teeb vabast tahtest soorituse, mille paavst on sellisena määratlenud, siis arvestatakse see sooritus tema kõikide sooritatud pattude kahetsusena.

Oluline on märkida, et kuigi vastav kanoonilisõiguslik regulatsioon aja jooksul täienes, ei saa siiski rääkida stabiilselt kehtiva õiguskorra täiendamisest tänases mõttes. Paavstide aktide tekstidest ilmneb selgelt, et järgmised paavstid ei lugenud oma eelkäija aastakümneid varem loodud normi vaikimisi endiselt õigusjõuliseks, vaid pidasid vajalikuks ka kattuvat osa regulatsioonist uuesti kehtestada. Küll aga oldi eelnevalt loodud normidest teadlikud ja neile viidati kui parasjagu jõustatava regulatsiooni alustele (vt nt *Quantum predecessores*'e viimast lõiku⁶⁰). Võiks öelda, et varasemaid norme nähti olevat küll olemas, ent otsekui hääbunud

56 Ninth Ecumenical Council: Lateran I 1123. - Medieval Sourcebook, kättesaadav: <http://www.fordham.edu/halsall/basis/lateran1.asp> (22.02.14).

57 Ninth Ecumenical Council: Lateran I 1123. - Medieval Sourcebook, kättesaadav: <http://www.fordham.edu/halsall/basis/lateran1.asp> (22.02.14).

58 Eugene III: Summons to A Crusade, Dec 1, 1154. - Medieval Sourcebook, kättesaadav: <http://www.fordham.edu/halsall/source/eugene3-2cde.asp> (22.02.14). Riley-Smith 2009, 29.

59 Medieval Monday: Pope Gregory VIII, the Audita tremendi, and the Third Crusade. - University of Pennsylvania Press Log, kättesaadav: <http://pennpress.typepad.com/pennpresslog/2013/04/medieval-monday-pope-gregory-viii-audita-tremendi-and-the-third-crusade.html> (22.02.14). Riley-Smith 2009, 62.

60 Autori toonitus: *We, moreover, providing with paternal solicitude for your tranquillity and for the destitution*

õigusjõuga, mida valitsev paavst võis soovi korral oma uue aktiga taasjõustada. Sealjuures võis paavst muidugi ka uusi norme luua, samuti jõustada vabalt valitud komplekti oma eelkäijate eri aegadel kehtestatud normidest. Ilmekaks näiteks on *Quantum predecessores*, mis ühendas Clermonti kaanonile lähedase (võrrelduna Esimese Lateraani kirikukogu XI kaanoniga) soorituse, XI kaanoni kaitsenormid ja viimaste omapoolse täienduse.

Clermonti kaanonis ja hiljemgi sätestatud õigusjärelmid tõid kaasa sõjalisi kampaaniaid, mis on üldajaloos tuntud kui ristisõjad. Tuleb aga märkida, et kanoonilises õiguses ei kujunenud regulatsiooni, mis puudutanuks neid kampaaniaid kui selliseid. Kanoonilise õiguse vastav regulatsioon jäi alati puudutama üksikisikut.⁶¹ 1095. aastal Urbanus II ja hiljem teiste paavstide poliitiliseks eesmärgiks oli küll ajendada katoliiklike sõjamehi suunama oma kollektiivset vägivallavõimekust paavsti määratud objektile, ent selle eesmärgi saavutamise õiguslikuks vahendiks oli iga üksiku võitleja patukahetsuse kantuks lugemine kui tema tegevuse õigusjärelm. Olukorra ilmestamiseks võiks öelda, et nagu võlaõigus on suunatud turumajanduse kui sellise toimimisele ent ei reguleeri kõige laiemas mõttes turgu kui sellist, vaid selle üksikosaliste õigusi ja kohustusi, nii ka kanoonilise õiguse vastavad normid olid sageli suunatud küll ristisõdadena tuntud kampaaniate kaasatoomisele, kuid ei reguleerinud kampaaniaid kui selliseid, vaid üksikute katoliiklike võitlejate õigusi ja kohustusi.

Sellega seoses tuleb peatuda ka kasutataval terminoloogial. Võttes arvesse ülaltoodut, võib nentida, et mõiste *ristiretk* (ingl *crusade*, sks *Kreuzzug*) on küll asjakohane kirjeldamaks poliitiliste ja ajalooliste nähtustena sõjalisi kampaaniaid, mille kaasatoomine oli paavstide eesmärk, ent õiguslikku sisu sellel mõistel ei ole. Suurte kampaaniate kõrval ja vahel toimus pidev Jeruusalemma palverännu eest täielikku patulunastust lubavate – mis oli ju uurimiseluse regulatsiooni kõigi arenguetappide ühisosa – normide realiseerimine väiksemate gruppide poolt, katoliiklike võitlejate nõ tilkumine Jeruusalemma.⁶² Eraldiseisva ning erinevalt ristiretkest ka õigusliku mõistena võiks eritleda *ristisõitu* kui üksikisiku tegevust Clermonti kaanoni või selle hilisema ekvivalendi realiseerimisel. Termin valik tuleneb Henriku Liivimaa kroonika eestikeelsest tõlkest: patukahetsusena Liivimaale saabuvate sõjameeste kohta kasutab kroonik, nagu oligi tema ajal tavaline⁶³, ladinakeelset palverändurile viitavat

of that same church, do grant and confirm by the authority conceded to us of God, to those who by the promptings of devotion do decide to undertake and to carry through so holy and so necessary a work and labour, that remission of sins which our aforesaid predecessor pope Urban did institute... - Eugene III: Summons to A Crusade, Dec 1, 1154. - Medieval Sourcebook, kättesaadav: <http://www.fordham.edu/halsall/source/eugene3-2cde.asp> (22.02.14).

61 Housley, N. *Contesting the Crusades*. Blackwell, 2006, 58.

62 Riley-Smith 2009, 2.

63 Constable 2008, 72.

üldmõistet *peregrinus*, mis on Richard Kleisi tõlkes tabavalt eestistatud kui „ristisõitja“.⁶⁴

Mis puutub mõistesse *ristisõda*, siis see näib autorile olevat *crusade*'i ja *Kreuzzug*'i vastena pigem üleüldse asjakohatu. Eestikeelne *sõda* viitaks otsekui pikaajalisele, paljudest konfliktiepisoodidest koosnevale vaenuseisundile. Pühale Maale, konkreetselt Jeruusalemma suunatud kampaaniate puhul on selline tunnetuslik varjund selgelt eksitav. Liivimaa puhul häälestavad mõisted „Liivimaa ristsõda“ või „Balti ristsõda“ uurija mõtte juba enne materjali juurde asumist nägema uuritavaid sündmusi ühe mastaapse vastasseisuna, ometi kui Henriku Liivimaa kroonika näib kasutavat sõna *bellum*, „sõda“, hoopis üksiku sõjakäigu tähenduses, sõna *expeditio* rööpmõistena.⁶⁵ Nii ongi käesolevas töös kasutatud poliitiliste ja ajalooliste sündmustena kampaaniate tähistamiseks sõna *ristiretk* ning Clermonti kaanoni või selle mõne hilisema ekvivalendi realiseerimise kohta üksikisiku poolt sõna *ristisõit*.

1.1.6. Vaimulik rüütliordu ja ristsõit

Nagu on üldteada, oli vaadeldavate 13. sajandi alguse sündmuste mõjukaks osaliseks ka vaimulik rüütliordu, keda ajalookirjanduses tuntakse Mõõgavendade Ordu nime all. Sealjuures ei tehta tavaarusaamas ristsõitjatel ja mõõgavendadel sageli vahet; autor on professionaalsete ajaloolastegi seas kohanud mõttemalli, mis liigitab nii ristsõitjad kui orduvennad ühte „ristisõdijate“, ingl k *crusader* kategooriasse. Selguse huvides on seega käesolevas jaotises selgitatud lühidalt vaimulike ordude kanoonilisõiguslikku olemust ja vaimulike rüütliordude liikmete seost ristsõiduinstituudiga.

Vana Testamendi 3. Moosese raamatus on Jumalale omistatud sõnad „Pühitsege siis endid ja olge pühad, sest mina olen püha!“. Matteuse 5:48 on edasi antud Jeesust ütlevat „Teie olge siis täiuslikud, nõnda nagu teie taevane Isa on täiuslik!“. Need käsud koosmõjus ülal 1.1.3. toodud mõtestusega, et sellist püha täiust võis saavutada kõige paremini maise maailma jaoks *peregrinus*'eks, võõraks muutudes, lõid juba kristluse esimestel sajanditel mõttemalli, mille kohaselt oli inimühiskonnast eraldumine, tõmbumine askeesi ja palvetamisse Jumalale meelepärane. Selliselt eraldumine toimus nõ alt üles, üksikisikute initsiatiivina, mitte piiskoppide või paavstide organiseerituna. Eraldunud moodustasid kindlat elurütmi ja kasinusnõudeid järgivaid kogukondi, ordusid (ladina *ordo* – kord, reegel), milliste asupaigad said tuntuks kloostritena (esimene, Aquileja-nimeline, on Euroopas kirjalikult teada 370. aastast).⁶⁶

64 Esimest korda V, 1.

65 XIV, 12; XV, 1; XXVI, 11.

66 Dinzeltbacher, P., Hogg, J. L. (koost). Kristlike ordude kultuurilugu. Tartu, 2004, 13-15.

Ka 11. sajandi reformide järgsel ajal ei keelanud kanooniline õigus ühelgi seltskonnal kristlastel asuda elama kasinatesse oludesse ja korraldada oma elu kindla korra järgi. Küll aga said olemasolevad ordud hõlmatud hierarhilisse kirikustruktuuri (alludes otse paavstile) ning mõne uue ordu reeglite, nõ põhikirja kinnitamine paavsti poolt sai eelduseks ordu lugemiseks nõ päris orduks.⁶⁷ Sellega võis kaasneda ka ordu liikmetele privileegide andmine, näiteks mõningatest katoliiklaskohustustest vabastamise näol.

Koos ristiretkedega Pühale Maale kujunesid mitteformaalsetest usuliselt innustunud sõjameeste gruppidest esimesed ordud, mille liikmeskonnad koosnesid sõjameestest. Katoliku kiriku ideoloog Clairvaux' Bernard (1090-1153) kiitis sellist arengut, konkreetselt Templiordu nime all tuntud ordu, oma täpselt dateerimata, arvatavasti 1120.-1130. aastatel koostatud kirjutises *De laude novae militiae*. Bernard uskus, et niimoodi organiseerunud sõjamehi ei kannusta enam varandus, kuulsus ja toredus, vaid Jumala teenimise soov. Paavst Innocentius II (1130-1143) andiski templivendadele mitmeid privileege, nt ei kuulunud nad oma asukoha vaimuliku võimu esindaja (piiskopi) jurisdiktsiooni alla ega pidanud tasuma ka kümnest.⁶⁸

Käesoleva töö kontekstis on olulisim välja tuua, et sõjameeste ordu – nt Mõõgavendade Ordu – oli eeltoodud moel küll paavstiga lähedalt seotud ning võis küll pidada võitlusi külge-külge kõrval ristsõitjatega, ent orduvendid ei olnud ristsõitjad. Ristsõitja oli vannet andes võtnud konkreetse, ühekordse kohustuse, mille täitmisel olid konkreetset kanoonilisõiguslikud järeleliid; orduvend oli andnud samuti vande, ent teise, end eluks ajaks ordukorrale allutada lubava vande.⁶⁹ Praktilises elus eristas ristsõitjat ja orduvenda seega sellest samast erinevusest tulenev tõenäoline suhtumise ja tegevuste rõhuasetuse erinevus – ristsõitjale oli võitlusohtlikus paigas viibimine ajutine ja sealsed tegevused üks lühike episood elust, orduvend aga elaski ristsõidu sihtkohas ja ehitas koos ordukaaslastega oma tulevikku sealsest oludes ja vastavalt sealsele võimalustele.

1.2. Eesti- ja Liivimaa sihis jõustatud eriregulatsioon

1.2.1. Sissejuhatavad märkused

Ristsõiduinstituudi jõustamiseks seoses Eesti- ja Liivimaaga andsid vaadeldaval perioodil akte paavstid Coelestinus III (1191-98) ja Innocentius III (1198-1216). Nende paavstide

67 Berman 1983, 209-210. Dinzeltacher, Hogg 2004, 270. Riley-Smith 2009, 84.

68 Dinzeltacher, Hogg 2004, 270.

69 Riley-Smith 2009, 84-86.

üldisemast poliitikast – või õieti, passiivsusest ja vaid kohapealt tulnud initsiatiividele nõusoleku andmises väljendunud leigepoolsest huvist – Liivimaa suunal, nagu ka nende, nende eelkäijate ja ametijärglaste poliitikast Läänemere kallastel toimuva misjoni ja ristsõitudega seoses üldse on andnud suurepärase analüütilise ülevaade Iben Fonnesberg-Schmidt.⁷⁰

Oluline on vahet teha paavstide aktidel, mis anti vastavalt kas Taani kuninga või parasjagu ametisoleva Liivimaa piiskopi taotlusel.

Sõdimine paganlike naabritega oli Taani kuningakojale 13. sajandi alguseks juba aastakümneid tavapärane; sealjuures ei sõditud mitte seetõttu, et nood olid paganad, vaid seetõttu, et nende arvelt sai oma võimu ja maksustusala laiendada. 13. sajandi alguses hakkas Taani kuningakoda, arvatavasti Lundi peapiiskopi Anders Suneseni mõjul, taotlema kuurialt paganatevastaseks võitluseks ristsõiduinstituudi jõustamist, et viia selle raames ellu oma harjumuspäraseid sõjakäike. Seega oli tegu vanaviisi võitluste õiguslik-ideoloogilise ümberrüütamisega ristsõitudeks.⁷¹

Liivimaa piiskopid ei soovinud aga vanu harjumusi ümber tituleerida, vaid piiskoppide piiskopkonda ülesehitav tegevus Liivimaal, nende taotlused kuuriale, paavstide vastustena antud aktid ja viimaste rakendamine ja realiseerimine toimusid samm-sammult ja vastastikmõjudes. Mingisugusest taanlastega analoogse mõjususega taustafoonist ristsõiduinstituudi realiseerimisele piiskoppide puhul rääkida ei saa. Ühtlasi ongi ju piiskoppide tegevuse eri tahkude vastastikmõjud ja kaasnevad praktikad käesoleva töö fookuses, st kuuluvad tulemuste, mitte eelduste hulka.

Coelestinus III poole Taani kuningakoda ristsõiduinstituudi jõustamiseks veel ei pöördunud. Järgnevalt on seega esitatud Coelestinus III puhul üksnes Liivimaa piiskoppide taotlusel antud aktid, Innocentius III puhul aga nii Liivimaa piiskop Alberti kui ka Taani kuningas Valdemar II taotlusel antud aktid.

1.2.2. Coelestinus III aktid

Coelestinus III antud aktidest pole ükski säilinud, mistõttu teame nende sisust vaid narratiivsete allikate kirjelduste kaudu.

Henriku Liivimaa kroonika järgi 1195. või 1196. aastal, „[k]uulda saanud [Liivimaa piiskop

⁷⁰ Fonnesberg-Schmidt 2007.

⁷¹ *Ibid*, 46-48, 85-86.

Meinhardi saadikult] ristitute arvu, arvas siis kõrgeim ülempreester [Coelestinus III], et neid ei pea maha jäetama, vaid otsustas, et neid tuleb sundida usust, mille nad olid vabatahtlikult vastu võtnud, kinni pidama. Ta lubas pealegi kõigi pattude andeksandmist kõigile, kes, võtnud risti, lähevad üle [mere] seda esikkirikut uuesti ellu äratama.⁷²

Henriku Liivimaa kroonika järgi 1197. või 1198. aastal „tötab isand paavst [Coelestinus III] pattude andeksandmist kõigile, kes võtavad vastu ristimärgi ja relvastuvad sõnamurdlike liivlaste vastu, läkitades sellelesamale [Liivimaa] piiskop Bertoldile nagu tema eelkäijalegi selle kohta kirja.⁷³

Ilmselt viimase akti sisu on oma kroonikas edasi andnud ka Lüübeki Arnold: „Ja kuna ei olnud põhjust ristisõitudeks Jeruusalemma, lubas isand paavst Coelestinus nende [Liivimaa misjonäride] toetamiseks neil, kes olid ristisõiduvande andnud, minna hoopis, kui nad seda soovisid, sinna [Liivimaale], saamata seepärast Jumalalt mitte vähemat pattude andeksandmist.⁷⁴

Henriku Liivimaa kroonika järgi 1199. aastal, juba piiskop Alberti ametisoleku ajal ja juuresolekul „sellesama [Saksa] kuninga [Philippi] palge ees küsitakse otsust, kas Liivimaale ristiretkele läinute [*in Lyvoniam peregrinancium*, käesoleva töö terminoloogia järgi nt „Liivimaale ristisõidu ette võtnute“] vara pannakse paavsti kaitse alla nagu neil, kes Jeruusalemma lähevad. Ja vastati, et see on antud apostoolikuse [paavsti] kaitse alla, kes võrdsustas Liivimaa palverännaku Jeruusalemma teekonnaga, ühendades selle täieliku pattude andeksandmisega.⁷⁵

Selles kirjelduses on kõne all viimati antud, st 1197. või 1198. aastast pärineva paavsti akti sisu.⁷⁶ Jääb aga paraku selgusetuks, kes küsis kellelt otsust ja kellel oli või kes arvas endal olevat voli akti tõlgendada.

Allikatest nähtub, et Coelestinus III aktid kehtestasid patulunastuse⁷⁷ eelduseks oleva sooritusena sõidu Liivimaale ja juba ristiusu vastu võtnud, seega siis Väina-äärsete liivlaste⁷⁸ katoliiklaskohustuste täitmisele tagasi sundimise. Samale üsna ilmselgele järeldusele on

72 I, 12.

73 II, 3.

74 Lappenberg, J. M. (toim) *Chronica Slavorum*. Hannover, 1868, 214-215. (Viidatud Fonnesberg-Schmidt 2007, 69). Autori tõlge ladina keelest ingliskeelse tõlke abil, mis mõlemad on toodud Fonnesberg-Schmidt 2007, 69.

75 III, 2.

76 Fonnesberg-Schmidt 2007, 69.

77 Siin ja edaspidi on kasutatud mõistet *patulunastus* üldistavalt ristisõiduinstituudile omase täieliku patulunastuse tähenduses.

78 Liivlaste seas laiemalt, st ka Koiva-äärsete liivlaste seas toimus ristimine alles 1206. aastal. X, 14-15.

jõudnud ka Iben Fonnesberg-Schmidt.⁷⁹

1.2.3. Innocentius III aktid

1.2.3.1. Innocentius III piiskop Alberti taotluste peale antud aktid

Erinevalt Coelestinus III on Innocentius III aktide tekstid ka säilinud. Kuna aga asjakohase allikmaterjali maht ei ole suur, on järgnevalt terviklikkuse huvides jätkuvalt ära toodud ka asjakohased tekstikohad Henriku Liivimaa kroonikast.

1200. aastal „[p]iiskop [Albert] aga, teades liivlaste õelust ja nähes, et ta ilma ristisõitjate abita ei suuda selle rahva hulgas edeneda, saadab vend Theoderici Toreidast Rooma ristisõjakäigu kirja järele [*pro litteris expeditionis*]. Avaldanud enda hooleks antud asja pühimale paavstile Innocentiussele, sai ta temalt ülalnimetatud kirja, mis armulikult kätte ulatati.“⁸⁰

Sõnu *pro litteris expeditionis* võiks rohkem kooskõlas käesoleva töö terminoloogiaga sama hästi tõlkida ka „ristisõidukirja järele“. Akti enda tekstis (tituleeritud esimeste sõnade järgi *Sicut ecclesiastice religionis*) on patulunastust kaasa toov sooritus määratletud kui *ad defensionem christianorum, qui sunt in partibus illis, potenter et viriliter on nomine Dei exercituum assurgatis* ehk Liivimaale seal asuvate kristlaste kaitseks sõjaväe viimine. Sealjuures algab akti tekst rõhutamisega, et neid, kes seda ei soovi, ei tohi sundida usku vastu võtma.⁸¹ Liivimaa uue kiriku kaitsmine oli patulunastust kaasa toovaks soorituseks ka Innocentiusse analoogselt, 1204. aastal antud aktis (*Etsi verba evangelizantium*); lisaks reguleeris *Etsi verba evangelizantium* ka äsja loodud Mõõgavendade Ordu tegevust, sätestades, et usu levitamise Liivimaa paganate seas pidi toimuma vaimulike poolt jutlustamise läbi ning et mõõgavendade ülesanne oli misjonäre kaitsta, mitte ise paganate pööramisest osa võtta.⁸² Ei ole selge, millised olid *Etsi verba evangelizantium*'i andmise asjaolud. Akti andmine võis olla seotud Liivimaa misjonär Theoderici ja Toreida ülik Kaupo reisiga Rooma ja kohtumisega Innocentius III-ga⁸³, aga võis ka olla vastus Alberti eraldi saadetud kirjale⁸⁴.

79 Fonnesberg-Schmidt 2007, 72.

80 IV, 6.

81 Skym-Nielsen, N. *et al* (hg.). *Diplomatarium Danicum*. 1. række 4.-7. bind. København, 1957-1990. 1. række, 3. bind, nr 254. Edaspidi esitatud malli järgi DD 1:3, 254. Fonnesberg-Schmidt 2007, 90, 92.

82 Fonnesberg-Schmidt 2007, 90, 93, 116.

83 VII, 3.

84 VIII, 1, kus 1204. aasta kontekstis mainitud Alberti „peale pandud paganate pööramise tööd“ võiks mõista *Etsi verba evangelizantium*'i sisuna.

1215. aastal, „pärast [Neljanda Lateraani] kirikukogu lõppu saatis ta [Innocentius III] nad [piiskop Alberti jt Liivimaa vaimulikud] rõõmuga minema, andnud neile taas voli usku kuulutada ja risticõitjaid pattude andestuseks [ristimärgiga] tähistada, et nad, siirdudes temaga [Albertiga] koos Liivimaale, kaitseksid vastset kirikut paganate kallaletungide eest.“⁸⁵

Vastavas aktis (*Alto divine*) oli patulunastust kaasa toov sooritus sõnastatud *in eorundem accedant auxilium contra barbaras naciones pro plantatione novella fidei christiane tam spiritualibus armis quam materialibus pugnaturi*⁸⁶ ehk Liivimaa vastristitute abistamine võitluses barbarite vastu nii vaimulike kui ilmalike relvadega.

Albert oli kirikukogule minekuks lahkunud Liivimaalt juba 1214. aasta kevadel⁸⁷. 1210. aastal olid eestlased lõõnud puruks katoliiklaste sõjaväe esimeses Ümera lahingus, samuti kuralased piiranud Riia linna ennast⁸⁸; 1211. aasta suvel oli Eestimaalt lähtunud hulk sõjakäike Liivimaale, sh oli piiratud Toreida linnust⁸⁹; nondest sõjakäikudest vähemalt osa initsiaator ja juht Leole ülik Lembitu oli endiselt elus ja tegus.⁹⁰ Neid asjaolusid, samuti akti ülejäänud teksti, mis puudutabki vastristitute kannatusi paganate käe läbi, samuti Henriku kajastust akti andmisest arvesse võttes nõustub autor Iben Fonnesberg-Schmidt seisukohaga, et seda sõnastust tuleks mõista viitena Liivimaa kristlaste kaitsmisele, mitte agressioonile.⁹¹

1.2.3.2. Innocentius III Taani kuningas Valdemar II taotluste peale antud aktid

1206. aastal vastas Innocentius III Taani kuningas Valdemar II mittesäilinud kirjale, saates kirja Lundi (ehk sisuliselt Taani kuningriigi) peapiiskop Anders Sunesenile. Kiri, mis oli funktsionaalselt ühtlasi risticõiduinstituuti jõustav akt, sätestas kanoonilisõigusliku regulatsiooni Taani kuninga plaanitava sõjakäigu kohta täpsemalt määratlemata paganate vastu. Patulunastust kaasa toovaks soorituseks oli *de christiani nominis iniuria vindicanda /.../ contra paganos decreveris proficisci* ehk kristlastele tehtud ülekohtu eest kätte maksmiseks paganate vastu minemine.⁹² Samas kirjas andis Innocentius III peapiiskop Anders Sunesenile ka õiguse pühitseda piiskop täpsemalt nimetamata, paganatelt äravallutatavasse linna.⁹³ Arvestades, et kanooniline õigus nägi ette piiskopi alalise residentsi asumise nimelt

85 XIX, 7.

86 DD 1:5, 61. Fonnesberg-Schmidt 2007, 93.

87 XVIII, 1.

88 XIV, 5, 8.

89 XIV, 12-XVI, 1.

90 Lembitu suri teatavasti 1217. aastal, XXI, 3.

91 Fonnesberg-Schmidt 2007, 90, 93.

92 DD 1:4, 109. Fonnesberg-Schmidt 2007, 89.

93 Fonnesberg-Schmidt 2007, 85.

linnas⁹⁴, tuleks sellist määratlust paavsti poolt ilmselt mõista sisu poolest pigem õigusena luua Taani kuninga poolt ilmalikult vallutatud varem paganlikku piirkonda piiskopkond, st organiseerida ka piirkonna ristiusustamine ja katoliku kiriku organisatsiooni hõlmamine. Oluline on aga märkida, et kättemaksuks, st vastusena paganate rünnakutele relvajõul nende maa vallutamine polnud seotud ristiusustamisega – paavst ei andnud siiski voli pöörata paganaid vägivalla toel ristiusku.

1209. aastal vastas Innocentius III kuningas Valdemar II teisele, analoogsele ja samuti mittesäilinud kirjale. Selles vastuses oli patulunastust kaasa toov sooritus määratletud kui *ad extirpandum paganitatis errorem et terminos christiane fidei dilatandis* ehk paganluse vea väljajuurimine ja Kristuse usu piiride laiendamine.⁹⁵

Selline sooritus erines silmnähtavalt teistest nii liivimaalaste kui taanlaste taotluste peale antud paavstide aktides sõnastatud sooritustest, minnes ühtlasi vastuollu kanoonilise õiguse põhimõtete ja Innocentiuse endagi varasemate seisukohtadega.⁹⁶ Sellise kõrvalekaldumise põhjus ei ole kindlalt teada, kuigi asjaoludest on võimalik tuletada kaks võimalikku, potentsiaalselt koosmõjulist ja nii koos kui eraldivõetuna usutavat põhjust.

Esiteks oli Innocentiusele oluline, et parasjagu käivas vaidluses Saksa keisritrooni õiguspärase kuuluvuse küsimuses oleks Taani kuningas paavstikuuria liitlane. Seega, arvestades ka, et Innocentiuse kiri oli vastus kuninga taotlusele ja võis sisaldada taotluses toodud sõnastust, võis nimetatud poliitiline huvi hetkeliselt üles kaaluda risticõiduinstituudi jõustamise õiguspärasuse.⁹⁷

Teiseks langes Taani kuninga taotlus ajale, mil Innocentiuse tähelepanu keskmes oli Lõuna-Prantsusmaal tärganud hereesia, mis on ajaloos tuntud albilaste ehk katarite liikumisena. 1208. aasta alguses tapsid ketserid paavsti legaadi, pärast mida jõustas Innocentius katarite vastu risticõiduinstituudi – ketserlust nähti kanoonilises õiguspõhises aktiivse, kiriku vastu suunatud ründa, mille eest oli asjakohane end vägivallaga kaitsta. Kiriku nii poliitiline kui õiguslik mõtte tegi selget vahet ketseritel ja paganatel – esimesed olid *per se* kiriku vaenlased, teised mitte. Siiski, nagu on täheldanud Iben Fonnesberg-Schmidt, võib Innocentius III selle perioodi aktide sõnakasutusest näha, et paavsti suhtumine paganatessegi teataval määral radikaliseerus. Selline, tema hilisemaid akte arvesse võttes ajutine hoiakumuutus võis tekkida

94 Selart 2012, 82.

95 DD 1:4, 162. Oluline osa kirja ladinakeelsest tekstist koos ingliskeelse tõlkega on leitav ka Fonnesberg-Schmidt 2007, 106.

96 Fonnesberg-Schmidt 2007, 93-94.

97 *Ibid*, 106-107.

just katarite konflikti teravnemise taustal ja mõjul.⁹⁸

1.3. Vahekokkuvõte

Esimese aastatuhande jooksul kujunesid kristlaskonnas välja kõigile kristlastele siduvad normid, kaanonid, mida koondati aeg-ajalt ülevaatlikesse, ent süstematiseerimata kogumikesse. 11. sajandil toimusid katoliku kirikus põhjalikud reformid, millel oli kaks käesoleva töö kontekstis olulist tagajärge. Esiteks kujunes katoliikliku Euroopa õigusteadvuses välja riigiõiguslik kontseptsioon kahest paralleelselt toimivast võimust, ilmalikust ja vaimulikust, mis jäi püsima sajandeiks. Teiseks ja tähtsamaks kujundati algselt katoliku kiriku sisenormistik, kanooniline õigus, ümber esimeseks tänapäevaseks õigussüsteemiks.

Süstematiseeritud kanooniline õigus nägi selle rikkumise ehk patu eest vaikimisi karistusena ette piinad pärast surma põrgus. Sealjuures pakkus kanooniline õigus võimalusi sooritada veel eluajal teatud koormavaid toiminguid – patukahetsus ehk *penitentia* –, mille järelmiks oli patulunastuse ehk *absolutio* saamine, st patule pärast surma järgnema pidava karistuse kantuks lugemine. Üheks patukahetsuse vormiks oli ka palveränd ehk *peregrinatio*, füüsiliselt koormav ja potentsiaalselt ohtlik rännak harjumuspärasest elukeskkonnast eemale ja tagasi.

Paavst kui kanoonilise õiguse kõrgeim seadusandja võis sätestada, et katoliiklase poolt vabatahtlikult teatud spetsiifilise toimingu sooritamine saab korraga arvestatud kõigi tema pattude eest kandma peetava karistusena. Sellised toimingud, *peregrinatio*-instituudi kvalifitseeritud alaliik, olid üldjuhul eluohtlikud, seisnedes sõjalist vägivalda sisaldada võivates sooritustes. Selliste toimingute massilises sooritamises seisnenud 11. ja järgnevate sajandite sündmused on Euroopa ajaloos tuntud ristiretkedena ennekõike Pühale Maale. Kanoonilise õiguse vastav regulatsioon jäi aga puudutama üksikisikut. Vastavad normid käisid katoliiklase, tema pattude ja nende lunastamiseks vajaliku individuaalse soorituse, mitte aga sõjaliste kampaaniate kui selliste kohta. Üksiku katoliiklase poolt vastava toimingu sooritamiseks kohustumise ja sellise kohustuse täitmise kohta on käesolevas töös kasutatud terminit „ristisõit“ ning vastavat kanoonilise õiguse normistikku on nimetatud ristisõiduinstituudiks.

12. sajandi lõpus ja 13. sajandi alguses sätestasid paavstid Liivimaal tegutsenud Põhja-Saksa päritolu piiskoppide Meinhardi, Bertoldi ja Alberti, aga ka Taani kuningas Valdemar II taotlusel korduvalt kindlatel eesmärkidel Eesti- või Liivimaale mineku kui patulunastust kaasa

⁹⁸ Fonnesberg-Schmidt 2007, 108-110. Riley-Smith 2009, 18-20.

toova toimingu. Paavsti poolt vastava õigusjõuga akti andmisele on käesolevas töös viidatud kui ristisõiduinstituudi jõustamisele Eesti- või Liivimaa sihis.

Liivimaa misjonipiiskop Meinhardi taotlusel sätestas paavst Coelestinus III 1195./1196. aastal patulunastust kaasa toova sooritusena äsja vastuvõetud ristiusust taganenud väinaliivlaste usu juurde tagasi sundimise. Sama paavst uuendas seda jõustamist järgmise piiskopi Bertoldi taotlusel 1197./1198. aastal. Liivimaa kolmanda misjonipiiskopi Alberti taotlusel sätestas paavst Innocentius III 1200., 1204. ja 1215. aastal patulunastust kaasa toova sooritusena Liivimaa misjonikiriku ja Liivimaa katoliiklaste kaitsmise.

Taani kuninga Valdemar II taotlusel sätestas paavst Innocentius III 1206. aastal patulunastust kaasa toova sooritusena täpsemalt määratlemata barbarite ründamise kättemaksuna kristlastele tehtud ülekohtu eest, 1209. aastal aga samuti täpsemalt määratlemata paganluse vea väljajuurimise ja ristiusu piiride laiendamise.

2. Ristisõiduinstituudi rakendamine

2.1. Sissejuhatavad märkused

Esimese peatüki teises osas tuvastati, millise konkreetse sisu andsid paavstid ristisõiduinstituudile, jõustades seda Eesti- ja Liivimaa sihis. Käesolevas peatükis on uuritud, kuidas vastava soorituse eest ilmikutele patulunastust lubamise voliga vaimulikud paavstide aktide regulatsiooni ilmikutele reaalselt vahendasid.

Sisuliselt on seega uuritud, kuidas lasid piiskopid – Riia piiskop Albert ja Lundi peapiiskop Anders Sunesen – vastaval kanoonilisõiguslikul regulatsioonil ilmikutele paista. Võimalikud erinevused regulatsiooni sisu ja selle piiskoppidepoolse esitlemise vahel lubaks teha ka järeldusi piiskoppide kavatsuste ja eesmärkide kohta, mida nad soovisid ristisõiduinstituudi rakendamisega saavutada.

Allikmaterjal ristisõiduinstituudi rakendamise kui sellise uurimiseks on väga napp. Kasutatavad on Henriku Liivimaa kroonika üksikud kirjeldused piiskop Alberti jutlustamisest potentsiaalsetest ristisõitjatest ilmikutele. Asjakohasteks on loetud ka kirjeldused olukordadest, kus Albert isiklikult algatas või suunas mõnd Riias viibivate ristisõitjate sõjakäiku. Sellistel puhkudel sõjakäigu põhjuseks või õigustuseks toodud asjaolud lubavad heita valgust sellesse, kuidas Albert ristisõiduinstituuti seda ilmikutele edastades mõtestas.

Lundi peapiiskop Anders Suneseni puhul on allikaid veelgi vähem. Teatavasti ulatub ajastu olulisima Taani narratiivse allika, Saxo Grammaticuse *Gesta Danorum*'i ülevaade vaid 12. sajandi lõpuni, kajastamata enam kuningas Valdemar II ja peapiiskop Anders Suneseni tegevust. Puudub seega allikas, mis võiks pakkuda Taani perspektiivist Henriku Liivimaa kroonikaga võrreldavat teavet. Seetõttu tuleb ristisõiduinstituudi taanlaste poolt Liivimaa sihis rakendamise uurimisel tugineda paraku vaid Henriku Liivimaa kroonika kaudsetele andmetele.

Jätkates ülal alustatud ja põhjendatud liigendust, on ka järgnevalt Liivimaa kirikusse (piiskop Albert) ja Taani kuningakotta (peapiiskop Anders Sunesen) puutuvat vaadeldud eraldi.

2.2. Ristisõiduinstituudi rakendamine piiskop Alberti poolt

Järgnevalt on antud ülevaade ristisõiduinstituudi rakendamisest piiskop Alberti poolt. Analüüs on nii siin kui Liivimaad puudutavates jaotistes edaspidigi liigendatud materjalist nähtuvate

sisemiste karakteristikute alusel. Selline liigendatus kajastab juba iseenesest autori poolt materjali läbitöötamisel tehtud tähelepanekuid, olemata seega ehk täiesti neutraalne. Autori hinnangul lubab selline jaotus aga allikakohti ja nende analüüsi märksa paremini jälgida, mistõttu on selle kasuks ka otsustatud. Esmalt (2.2.1) on vaadeldud piiskop Alberti jutlustamist Saksamaal, seejärel (2.2.2-2.2.4) olukordi, kui Albert ristisõitjaid Liivimaal sõjakäikudele suunas.

2.2.1. Jutlustamine

Henriku Liivimaa kroonika sisaldab vaid kaht veidigi sisukamat kirjeldust piiskop Alberti jutlustamisest Saksamaal ehk ristisõiduinstituudi rakendamisest kõige otsesemas mõttes.

1217. aastal, „seletades kõigile sõdade viletsust ja omade kaotust, manitses ta [Albert] vapraid ja suursuguseid mehi, et need seaksid end müürina issanda koja ette, ja võtnud risti, rändaksid pattude andekssaamiseks ristisõitjatena Liivimaale.“⁹⁹

1218. aastal „auväärne Liivimaa kiriku Albert lahkus taas, kogus ristisõitjaid ja jutlustas pattude andestust ja saatis neid Liivimaale, et nad seisaksid tapluse päeval issanda koja eest ja kaitseksid vastset kirikut paganate rünnakute vastu.“¹⁰⁰

Esimeses kirjelduses on kasutust leidnud Henriku Liivimaa kroonikas muidu ristisõitjate Liivimaale kohale jõudmise kirjeldamisel kasutatav väljend „seadsid end müürina issanda koja ette“.¹⁰¹ See piiblist pärit kõnekujund¹⁰² võis aga ollagi Alberti poolt reaalselt kasutatud piltlik väljend sõjamehi Liivimaal ees ootava kirjeldamiseks. Ristisõiduinstituudi rakendamisel Püha Maa sihis olid ilukõnelised ja võrdkujuderohked jutlused tavalised.¹⁰³

Jääb mulje, et piiskop Albert esitas ristisõiduinstituudi peamist sisu ehk patulunastust kaasa toovat sooritust Põhja-Saksa ilmikutele sellisena, nagu seda nägid ette ka paavstide aktid – Liivimaa kiriku ja misjonäride kaitsmisena.

2.2.2. Ründajate tõrjumine

1207. aastal rüüstasid leedulased Liivimaal Toreida ümbrust. Selle peale piiskop Albert, „kutsunud ristisõitjad ja sõjateenistuse vennad ja kaupmehed ja kõik enda omad kokku,

99 XXI, 1.

100 XXII, 1.

101 Nt VI, 1.

102 Kleis, Tarvel 1982, 38.

103 Kogumikku autentsetest nõ tüüpjutlustest võib leida Maier, C. T. Crusade Propaganda and Ideology: Model Sermons For the Preaching of the Cross. Cambridge, 2006.

manitseb piiskop kõiki, et nad seaksid end pattude andekssaamiseks müürina issanda koja ette ja vabastaksid kiriku vaenlastest“.¹⁰⁴

Järgnevalt ründaski loetletutest moodustunud sõjavägi rüüstamast naasvaid leedulasi. Kroonikateksti sõna-sõnalt järgides näib, et Albert mitte ainult ei kutsunud risticõitjaid üles oma juba võetud kohustusi täitma, vaid ka seni veel patulunastust kaasa toova kohustuse täitmiseks vannet mitteandnuid (nt kaupmehi) seda tegema. Siin põimusid seega nii risticõitjate sõjakäigule suunamine kui ka jutlustamine eesmärgiga panna täiendavaidki ilmikuid risticõiduinstituuti realiseerima.

1208. aastal ründas Väina-äärse Koknese linnuse valitseja Vjatško Riia müüri ehitamise jaoks Riia lähedal asuvas kivimurrus töötanud sakslasi, samuti hakkas koguma Riia ründamiseks sõjaväge. Piiskop Albertit, kes oli parasjagu laevaga Saksamaale minemas, „pidas vahepeal vastutuul Dünamündes [Väina suudmes] kinni; saanud teada omade tapmisest ja saanud aru oma kiriku äraandmisest, kutsus ta kõik risticõitjad kokku, kuulutab neile pisarsilmi kiriku lüüasaamist ja kutsus neid üles, et nad saaksid kiriku kaitsjaks ja vapraiks abilisteks, ja julgustab neid manitsedes uuesti võtma ristimärki varem unustusse jäänud eksimuste täielikuks andekssaamiseks ja töötab neile nende pika risticõijateenistuse [*longam peregrinationem*, sama hästi ka „pika risticõidu“] suurema vaeva eest suuremat patukustutust ja igavest elu.“¹⁰⁵

Järgneski risticõitjate naasmine Riiga, mispeale Vjatško ja tema lähikondlased hakkasid kartma ning „kogunud oma vara kokku, jaganud sakslaste hobused ja sõjariistad omavahel, pistavad Koknese linnuse põlema ja põgenevad igaüks oma teed“.¹⁰⁶

Kroonika tekst on ühemõtteline ja selge. Piiskop Albert kutsus ilmikuid Riia kaitsmiseks linna naasma, rõhutades seost Liivimaa kiriku kaitsmise ja patulunastuse saamise vahel.

1211. aastal piirasid saarlased ja rannikueestlased Toreida linnust. Riiga jõudnud „ümberpiiratud liivlaste saadikud kannavad pisarsilmi ette kõik viletsused, mida liivlastel ja lätlastel oli paganate pärast tulnud kannatada, ja anuvad piiskoppe [Albert ja äsja risticõitjatena koos oma sõjameestest-risticõitjatest kaaskondadega Liivimaale tulnud Ratzeburgi Philipp, Verdeni Yso ja Plesse Helmold], et nad oma mehi saates päästaksid oma kiriku. Sedamaid teevad piiskopid, manitsedes oma rüütleid, risticõitjaile ja kogu rahvale pattude andekssaamiseks kohustuseks, et nad läheksid oma vendadele liivlastele appi ja

104 XI, 5.

105 XI, 9.

106 *Ibid.*

maksaksid jumala abiga eestlaste paganahõimudele kätte.¹⁰⁷

Nagu ka neli aastat varem samuti Toreida liivlaste ründajate, tollal leedulaste, vastu minemise ülal toodud kirjelduse puhul, võib ka siin näha, kuidas ristisõitjate suunamine ja mitte-ristisõitjate üleskutsumine ristisõiduinstituudi realiseerimisele käisid käsikäes. Samuti toimus ristisõiduinstituudi rakendamine kooskõlas kanoonilise õiguse vägivallapruukimisnormidega ning paavsti ristisõiduinstituuti Liivimaa sihis jõustanud aktidega, reageerivalt ja ründe tõrjumise eesmärgil.

2.2.3. Ohustajate ründamine

Pärast ülal 2.2.2. käsitletud leedulaste rüüsteretke 1208. aastal „mõtles piiskop [Albert], kartes, et nad võiksid pärast ta ärasõitu [Saksamaale] sama tehes Liivimaa kõikjal ära laastada, lõhkuda maha seelide linnuse, mis oli neile [leedulastele] kogu aja taganemistel ja sissetungidel pelgupaigaks /.../. Ja kogunud suure sõjaväe, saadab piiskop abt Theoderici ja praost Eggelberti koos kogu oma perega ja ristisõitjatega ja ka nendega ühinenud Kristuse sõjateenistuse vendadega seele alla heitma. /.../ Ja piirates linnuse ümberringi igalt poolt sisse /.../, ajavad nad seelidele hirmu peale. Seetõttu paluvad need rahu, kutsunud salaja sõjaväe vanemad. Ent need ütlevad: „Kui te ihaldate tõelist rahu, ütelge lahti ebajumalate kummardamisest ja võtke vastu oma linnusesse tõeline rahulooja, kes on Kristus. Laske ennast ristida ja hoidke leedulased, Kristuse nime vaenlased, oma linnusest edaspidi eemal.“¹⁰⁸

See kirjeldus on kogu käesoleva töö kontekstis oluline, sest ilmestab teravalt erinevate Riias mõjukate isikute hoiakuid. Võib näha, et piiskop Albert suunas ristisõitjad Liivimaad korduvalt rüüstanud leedulastele platsdarmiks olnud seelide linnust hävitama ja vastavaid seele sõjaliselt purustama. Tegemist oluks praktilisest kaitsevajadusest tuleneva ja intuiitiivselt võttes ka õiglase sõja kriteeriumite alla pigem mahtuva vägivallapruukimisega.

„Sõjaväe vanemad“ aga, saavutanud selleks küll jõupositsiooni, ei vallutanud ega lõhkunud seelide linnust, vaid nõudsid seelidelt hoopis ristiuse vastuvõtmist ning jätsid selle saavutamisel linnuse püsima. „Sõjaväe vanemad“ viitas ilmselt sõjaväe juhtivatele sõdalasvõimukandjatele, kelle hulka kuulusid arvatavasti mõõgavendade juhina ordumeister Wenno ja ristisõitjate seast tema Liivimaale saabumisel nimeliselt ära märgitud Pymonti krahv

107 XV, 1, 3.

108 XI, 6.

Godescalc.¹⁰⁹

Kirjeldatud sündmustes ilmneval piiskop Alberti sõnade ja silmapaistavamate või juhtivate ristisõitjate tegude lahknemisel on lähemalt peatunud alapeatükis 3.2.1.2. Ristisõiduinstituudi rakendamise kontekstis on oluline välja tuua, et Albert suunas ristisõitjaid hävitama kristlikku Liivimaad rüüstanud paganaid toetanud teiste paganate linnust.

1209. aastal „alati Liivimaa kiriku edendamise ja kaitsmise pärast mures piiskop [Albert], pidanud nõu oma usaldusalustega, /.../ meelde tuletanud kõike kurja, mida Jersika kuningas koos leedulastega Riia linnale, liivlastele ja lätlastele [teinud], otsustavad nad kristlase nime vaenlaste vastu sõtta minna. Nimelt oli Jersika kuningas Vissewalde /.../ tihti nende [leedulaste] sõjaväe juhiks ja muretses nende Väinast ülepääsu ja toidumoonu eest nende minnes nii Venemaale kui ka Liivimaale ja Eestimaale. /.../ Niisiis saatis jumal karjase ja päästis oma lambad, juba ristitud liivlased ja lätlased, huntide lõugade vahelt – nimelt piiskop Alberti, kes, kutsunud kokku sõjaväe kõigist Liivimaa ja Lätimaa rajadest, läks riialaste, ristisõitjate ja kogu oma rahvaga mööda Väinat üles Koknese poole. Ja et Jersika oli alati püüniseks ja nagu suureks kuradiks kõigile Väina sellel kaldal asujaile, ristituile ja ristimatutele, ja et Jersika kuningas alati pidas vaenu ja sõda riialaste vastu ja põlgas ära nendega rahulepingutesse astumise, pöörab piiskop oma sõjaväe linna poole.“¹¹⁰

Olukord oli Alberti kavatsuste mõttes sisuliselt sama, kui seelide linnuse puhul. Albert suunas ristisõitjaid vallutama leedulaste Liivimaad tabanud rüüsteretkede platsdarmiks olnud linnust. Sedapuhku on sõjakäigu vastavuse kanoonilisele õigusele kroonik isegi rõhutatult välja toonud – sõjakäik toimus reageerivalt, vastusena ülekohtule ning Vissewalde rahulepingu sõlmimisest keeldumise väljatoomisega seostas kroonik – võib-olla teadmatult – oma kirjelduse otseselt Augustinuse ülaltsiteeritud seisukohaga, et sõjad peavad olema rahutegu (*pacata*).

2.2.4. Apostaasia lõpetamine

1212. aastal päädis relvastatud kokkupõrgetega mõõgavendade ja koivaliivlaste konflikt, mis oli alguse saanud liivlaste maavalduste ja vallasvara äravõtmisest nende lähedusse linnuse ehitanud mõõgavendade poolt. Saamata piiskop Alberti saadetud vahendajatelt pooltele vastuvõetavat lahendust, kasvas koivaliivlaste esmalt vaid konkreetsete mõõgavendade

109 XI, 1.

110 XIII, 4.

vastane antagonism üle nende käre dama osa ristiusust kui sellisest taganemiseks.¹¹¹ „Piiskop Albert niisiis, tahtes lusted nisust eraldada ja maal tekkinud kurja välja juurida, enne kui see rohkeneb, kutsub kokku ristisõitjad koos sõjateenistuse meistri ja tema vendadega ja riialased ja liivlased, kes veel olid jäänud ustavaks. Ja nad tulevad kõik kokku, ja kogunud suure sõjaväe ja võtnud kaasa kõik, mis oli tarvilik, liiguvad edasi Toreidasse, piirates sisse selle Dabreli linnuse, milles olid usutaganejad liivlased“.¹¹²

Nende sündmuste juures tuleb tähele panna, et piiskop Albert suunas ristisõitjad koivaliivlaste vastu koivaliivlaste ja orduvendade konflikti ülekasvamisel apostaasiaks. Ristisõitjate suunamise põhjus polnud mitte orduvendade või laiemalt Riia sakslaste ründamine, vaid usust taganemine. Nagu ülal viidatud, oli hereesia ja seda enam apostaasia kanoonilise õiguse mõttes vägivaldaprüükimise igati legitiimne alus. Oli ju ka nimelt usutaganejate usule tagasi sundimine olnud patulunastust kaasa toovaks soorituseks esimeses, Coelestinus III poolt 1195./1196. aastal antud ristisõiduinstituudi Liivimaa sihis jõustavas aktis.

1219. aastal võtsid Mežotne semgalid vastu ristiusu, ent taganesid sellest peagi.¹¹³ 1220. aasta alguses „tulevad Liivimaa kiriku vanemad kokku ja kuulutavad sõjakäigu Mežotnesse kogunenud usutaganeja rahva vastu /.../, kutsudes kokku suure sõjaväe Liivimaalt ja Lätimaalt, kellega koos on esimesena kohal auväärne Liivimaa ülemkarjane [piiskop Albert] koos Saksi hertsogiga [Anhalti Albert] ja kõigi ristisõitjatega ja sõjateenistuse meister oma vendadega.“¹¹⁴

Olukord on analoogne ülal vaadeldud koivaliivlaste käre dama osa apostaasiaga 1212. aastal. Kaks kirjeldust koosmõjus jätavad mulje, et (teiste seas ka) ristisõitjate sõjajõu kasutamine oli usutaganemise korral piiskop Alberti jaoks asjakohane ja paslik reageerimisviis – koivaliivlaste puhul on kroonikatekstis edasi antud Alberti resoluutne tahe „lusted nisust eraldada“, mežotnelaste puhul on ära toodud tema osalemise sõjakäigul „esimesena“ isiklikult.

1223. aasta alguses, võimalik, et mõõgavendadepoolse katse tõttu tõrjuda kohalikud ülikud kõrvale ilmaliku võimu juurest, ründasid viljandlased Viljandis piiskop Alberti esindajate, *advocatus*'tena elavaid mõõgavendi.¹¹⁵ Mõõgavendadevastane vaen laienes ka Lõhavere, Tartu ja Otepää linnustesse ning, mõneti analoogselt Toreida 1212. aasta sündmustele, kasvas

111 XVI, 3.

112 XVI, 4.

113 XXIII, 3.

114 XXIII, 8.

115 Vt XXV, 1, 5; XXVI, 2, 5.

Viljandis, Lõhaveres ja Tartus üle ka Albertile alluvate vaimulike ründamiseks ja selgeks apostasiaks.¹¹⁶ 1224. aasta suveks oli Tartu kujunenud põhimõtteliste ristiusuvastaste tugipunktiks, mida Mõõgavendade Ordu polnud suutnud kahel katsel vallutada ja kust lähtusid pidevad rüüsteretked naaberpiirkondade vastu.¹¹⁷ Tartus asujate vastu ning „[e]t niisiis Liivimaa kirik oma tütre Eestimaa kiriku, kelle ta oli sünnitanud Jeesusele Kristusele, praegustest hädadest päästaks, laskis auväärne Riia piiskop [Albert] sõjateenistuse vennad ja ka kiriku mehed koos ristisõitjate ja kaupmeeste ja Riia kodanikega ja kõigi liivlaste ja lätlastega kokku kutsuda, kuulutades kõigile Liivimaa kirikusse kuulujatele sõjaretke välja.“¹¹⁸

Olukord oli otsekui sulam ülalvaadeldud olukordadest. Samal ajal oli tegu nii Liivimaa kirikule vaenulike isikute tugipunktiga (vrld seelide linnus 1208. aastal või Jersika 1209. aastal), otsestele rünnetele reageerimisega (vrld rüüstavad leedulased 1207. aastal või Toreida piiramine 1211. aastal) kui ka apostasiaga (vrld koivaliivlased 1212. aastal või mežotnelased 1220. aastal). Nii ei tule ka üllatusena, et just piiskop Albert oli selle sõjakäigu initsiaator ja kutsus teiste seas ka ristisõitjaid üles selles osalema.

Apostasiate lõpetamise puhul näib, et misjoni edenedes liivlaste juurest teistegi rahvaste (semgalid, eestlased) juurde tõlgendas Albert usutaganejate usule tagasi sundimise sooritust laiendavalt, st ta kutsus ristisõitjaid üles sõjaliselt ründama ka apostaatikuid, keda Coelestinus III aktid polnud puudutanud. Samas ei ole Coelestinus III aktid säilinud, seega ei ole teada nende tegelik sõnastus, vaid ainult nende kajastus nende esimeste konkreetsete rakendamiste kirjeldamisel väinaliivlaste puhul. On võimalik, et analoogselt Innocentius III Taani kuningas Valdemar II taotluste peale antud aktidele (vt 1.2.3.2) oli ka Coelestinus III aktides ristisõiduinstituudi soorituse nõ sihtmärk määratletud üldsõnaliselt, nt Liivimaa kiriku alt irdunud usutaganejate kui sellistena. Sellisel juhul oluks Alberti ristisõitjate suunamine koivaliivlaste või mežotnelaste vastu kooskõlas ka aktide täpse sõnastusega. Ent Coelestinus III aktide mõtte ja eesmärgiga – hoida alal vastne Liivimaa kirik – olid ristisõitjate suunamised apostaatikute vastu kooskõlas igal juhul.

Samuti näib eeltoodu põhjal, et kõik Alberti algatatud sõjakäigud, nii vahetu ründe tõrjumisele, ohu elimineerimisele kui ka apostasia lõpetamisele suunatud, olid kooskõlas ka kanoonilise õiguse üldiste vägivallapruukimismormidega, st kaitsva iseloomuga, jäädes sellega

116 XXVI, 7-9. Eelmäe, U. (tlk), Tarvel, E. (toim) Liivimaa Vanem riimkroonika. Tallinn, 2003, värsid 769-775. Vanem riimkroonika räägib mõõgavendade ründamisest kõigis linnustes, Henriku Liivimaa kroonika apostasiast aga kõigis teistes peale Otepäa. Samuti ei kirjelda Henrik nende sündmustega seoses Otepääl, erinevalt teistest linnustest, mingisugust sõdimist.

117 XXVII, 4; XXVIII, 1-3.

118 XXVIII, 5.

ka eriregulatsioonist tuleneva kirikuorganisatsiooni kaitsmise nõude piiresse.

2.2.5. Rakendamine vallutamise eesmärgil?

Vaadeldud kroonikakohtade põhjal näib olevat põhjust väita, et piiskop Alberti poolt ristisõiduinstituudi rakendamine oli koosõlas instituuti jõustavate aktidega. Aktid nägid ette ristisõitjate kasutamise kirikuorganisatsiooni kaitsmiseks või apostaasia lõpetamiseks, millistel eesmärkidel Albert akte rakendaski.

Eeltoodu suhtes kriitiliselt võiks aga küsida, kas ei toimunud siiski piiskop Alberti korraldusel kõik Liivimaa Põhja-Saksa päritolu katoliiklaste sõjakäigud, mille initsiaatorina ei nähtu just Albertist ajuti erinevate huvidega¹¹⁹ Mõõgavendade Ordu? Oli Albert ju Liivimaa katoliiklaste vaimulik isa ja ristisõitjad kohale toonud isik. Kriitik võiks öelda, et omistades Albertile vaid sõjakäigud, mille puhul tema oli kroonikast nähtuvalt otseseks algatajaks, suhtub uurija liiga kitsendavalt. Ühtlasi, oleks ju nagu üsna selge – ja vastavalt ka populaarses arusaamas juurdunud –, et misjonipiiskoppide eesmärgiks oli tegelikult kristianiseeritavate alade nii vaimulik kui ka ilmalik alistamine. Allikaliselt otsekui viitaks sellele ilmaliku võimu läänistused, mida Albert ja hiljem tema poolt Eestimaale määratud piiskopid taotlesid end Püha Rooma Riigi keisriteks tituleerivatelt Saksa kuningatelt (lähemalt ülejärgmises lõigus). Seega, kas ei rakendanud piiskop Albert ristisõiduinstituuti siiski iseendale Liivi- ja Eestimaale ilmalike valduste loomise eesmärgil?

Soovides järgida lähimuse põhimõtet, oleks metodoloogiliselt väär näha mõne sõjakäigu taga Alberti tahet, kui algatajana on allikatekstis selgelt märgitud mõni muu Riias mõjukas isik.¹²⁰ Iseäranis oleks selline Alberti tahte juurdeolemine küsitav, kui vaadeldav sõjakäik toimus Alberti Liivimaalt äraolekul ning Alberti esindaja (mõni Liivimaa vaimulik) või ka naastes Albert ise asus tegutsema hoopis tekkinud vaenuolukorra lõpetamiseks ja vahendas rahu sõlmimist.¹²¹ Näha piiskop Albertit kõigi Riia katoliiklaste sõjakäikude planeerija ja suunajana, kes ka pidevalt Saksamaal viibides nõ niite tõmbas, oleks liigne spekulatsioon. Üldistused, st kontekst, milles allikate üksikkirjeldusi vaadatakse, tuleks luua üksikjuhtumite läbitöötamise ja süstemaatilise analüüsi kaudu, mitte võtta juba enne allikatega töötamisele asumist eelduseks.

Mis puutub piiskoppide ilmaliku võimu taotlustesse, siis on tõesti allikaliselt tõendatud, et

119 Selart 2012, 41, 43, 50.

120 Nt XV, 7 (Alberti vend Theoderic, ristisõitja rüütel), XXI, 5 (Lauenburgi krahv Albert, prominentne ristisõitja).

121 XII, 6; XIII, 5.

1206. aastal sai piiskop Albert Saksa kuningalt lääniks Liivimaa¹²² ja uuesti 1225. aastal „Liivi- ja Lätimaa, Lihula ja Läänemaa“¹²³. Alberti määratud Tartu piiskop Hermann sai oma piiskopkonna lääniks 1225. ja Saare-Lääne piiskop Gottfried enda oma 1228. aastal.¹²⁴ Samuti, nagu vaadeldud ja viidatud 2.3.3., loovutas Eestimaa kanoonilise õiguse mõttes legitiimseks ilmaliku võimu kandjaks saanud Taani kuningas Valdemar II 1222. aastal ilmaliku võimu Sakalas ja Ugandis Mõõgavendade Ordule. 1224. aastal nõudis piiskop Hermann edukalt selle endale loovutamist Ugandis, oma vaimuliku võimu alal.¹²⁵

Kuningate läänistused tuginesid ilmaliku ja vaimuliku võimu ülimusvaidluses sündinud kontseptsioonile, et samasugune võimutäius nagu paavstil kirikuhierarhia üle, oli end keisriks tituleerinud Saksa kuningal kogu ilmalikus sfääris.¹²⁶ Faktilist võimu ju Saksa kuningatel Liivi- ega Eestimaal ei olnud.

Võib täiesti nõustuda üldajaloolise käsitlusega, et Alberti 1206. aasta läänistust tuleks mõista Läänemere kallastel aina tugevneva Taani kuninga vastase sammuna.¹²⁷ Kui Alberti vaimuliku võimu ala ilmaliku võimu kuuluvus oluks katoliikliku maailma õiguskordade raames määratlemata, oluks selle ilmalik vallutamine Taani kuninga poolt õiguslikult vaidlustamatu. Aga nagu 2.3.1 vaadeldud ja viidatud, olid kuningas Valdemar II ja Lundi peapiiskop Anders Suneseni ajal ilmalik ja vaimulik võim Taanis tavatult heas läbisaamises ja koostöös. Seega toonuks Taani kuninga ilmalik vallutus kaasa ka vallutatava piirkonna hõlmamise Lundi vaimuliku võimu alla. Piirkonna suurvõimust Taani kuninga vallutus Liivimaal tähendanuks Alberti piiskopipositsiooni (rääkimata võimalikest peapiiskopkonnaplaanidest¹²⁸) lõppu. Tagamaks oma misjonitööga loodud vaimuliku võimu ala püsimist, oli Albertil tarvis keisri läänistuse näol Taani kuninga vastu nõ kaitsekirja.

Arvestades, et alates 1219. aastast olid lähimad Taani kuninga valdused, kust Eesti- ja Liivimaad vallutama asuda, Põhja-Eestis, peab samasugune loogika seda enam paika ka piiskoppide hilisemate ilmaliku võimu tunnustusnõuete ja läänistuste puhul. Võttes ka arvesse, et 13. sajandi jooksul ei nähtu talupoegadelt nõutavat muid makse peale vaimulikule võimule makstava kümnise (vt 3.2.2.1), võiks nentida, et läänistused ja ilmaliku võimu

122 X, 17.

123 Selart 2012, 83.

124 *Ibid*, 84.

125 XXVIII, 2.

126 Hattenhauer 2007, 203, 313. Lesaffer 2009, 221-223.

127 Selart 2012, 42.

128 Albert taotles paavstilt enda peapiiskopiks nimetamist, küll tulutult. Bunge, F. G. von. Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch: nebst Regesten. Abteilung 1. Band 1, 1093-1300. Aalen, 1967, nr 47. Edaspidi esitatud malli järgi LECUB I, 47.

tunnustuse nõudmised tähistasid pigem Eesti- ja Liivimaa piiskoppide soovi hoida taanlased, sh Lundi peapiiskop, oma piiskopkondadest eemal kui kavatsust saada vastristitute ilmalikekski isandateks.

13. sajandi alguses oli paavstivõimu üliluslikkuse doktriini kõrgaeg (vt 2.3.3). Nii võib arvata, et Liivimaa vaimulikud, eeskätt piiskop Albert, nägid end vastristitud aladel tulevikus tooniandva, olulisi poliitilisi otsuseid suunava toimijana. Ent paavstileer ei väljendanud üliluslikkusvaidlustes kunagi seisukohta, et ilmalikud võimukandjad tulnuks positsioonilt tõugata või et katoliiklaste ühiskonda pidanukski valitsema vaid vaimulikkond. Mõlemal võimustruktuuril nähti olevat omad ülesanded ja funktsioonid, misjuures ilmalikud võimukandjad – määratletud mitte väheoluliselt just vajadusel füüsilise jõu pruukijatena – pidanuks paavstileeri ideaali kohaselt arvesse võtma vaimulike võimukandjate (kui ilmikutest vaimselt ja moraalselt üle olijate) suuniseid.¹²⁹

Sellistest arusaamadest näibki olevat kantud korraldus, mis mõne Liivi- või Eestimaa piirkonna ristiusustamisel settis. Ristiusu vastuvõtmine ei tähendanud Toreida valitseja Kaupo ilmaliku võimupositsiooni kadu. Vastupidi, ta sai Albertilt hoopis sõjalist abi oma valduste tagasivõtmiseks, kui tema sugulased ta Toreidas kukutasid.¹³⁰ Pärast aastaid Liivimaale sõjakäike korraldanud Leole valitseja Lembitu hukkumist lahingus ja tema kogutud sõjaväe purukslöömist liivimaalaste poolt kinnitas Lembitu vend Unnepewe, et leolelased jätkavad katoliiklaskohustuste täitmist, misjärel liivimaalased lahkusid ja edaspidi käidi üheskoos sõjakäikudel.¹³¹ 1215. aastal tapsid ugalased latgali üliku Talibaldi, millepeale tolle pojad Rameko ja Drivinalde Ugandit järelejätmatult laastasid, „seda maad rüüstates tegid ta mahajätuks ja tühjaks, nii et seal ei leidunud enam inimesi ega toitu“.¹³² Seepeale „läkitasid need, kes veel olid Ugandis alles jäänud“ saadikud Riiga, et võtta vastu ristiusk. Talibaldi pojad olid aasta varem vahetanud oma õigeusu katoliikluse vastu – nüüd olid ugalased latgalitega usuvennad ja viimaste rüüstamised lõppesid.¹³³ 1216. aastal tungisid Ugandisse pihkvalased, kelle vürst Vladimir, kes „võttis aset Otepää mäel“, kust saatis oma sõjaväge Ugandit rüüstama.¹³⁴ Pärast Vladimiri lahkumist „ugalased tulid jälle piiskoppide juurde, nõudes abi venelaste vastu“.¹³⁵ Parasjagu Riias viibiv Albert saatis Otepäälle sõjamehi, kes kindlustasid linnust ja läksid ugalastega Venemaale vasturetketele kaasa. 1217. aasta alguses,

129 Lesaffer 2009, 212-216.

130 X, 10, 13.

131 XXI, 5; XXIII, 7.

132 XIX, 3.

133 XVIII, 3; XIX, 4.

134 XX, 3.

135 XX, 5.

minnes ühisele sõjakäigule, „ugalased tulid nende [liivimaalaste] juurde koos oma sakslastega“.¹³⁶ Kui seejärel Otepääd rünnanud novgorodlased „oma kombe kohaselt kogu hulgaga püüdsid mäe kindlustusse üles ronida, löid sakslased ja eestlased nad vapralt tagasi“.¹³⁷ Näib, et mõnigi ristisõitja teenis oma patulunastust välja Alberti korraldusel vastristitud otepäälaste heaks mõõka pruukides.

Ristiusu vastuvõtmine tõi kaasa kohustused, mis olid katoliiklastel kõikjal Euroopas, ent sellega ei näi olevat kaasnenud kristianiseeruva ühiskonna ilmalike ülikute positsiooni kadu. Liivimaa vaimulikel olnuks kohalike ülikute nõrgestatuse hetkedel (kukatatud Kaupo, lahingus löödud Unnepewe, aastaid pideva rüüstamise all kannatanud ugalased) hea võimalus Riias viibivate ristisõitjate jõul ülikud võimult tõugata. Ometi seda ei tehtud. Nähtub, et katoliiklasteks saanud – ja sellega oma valitsusala jagu piiskop Alberti vaimuliku võimu ala suurendanud – ülikutele anti nende kitsikuses hoopis sõjalist abi.

Võib isegi nentida, et korraldus, mis settis Liivimaal ja Lõuna-Eestis 1219. aastaks (edasiste protsesside kohta vt 2.3.3, samuti 3.2.2.2), kujutas endast teatud mõttes tollase kanoonilise riigiõigusliku ideaali realiseerumist. Ilmaliku võimu struktuuride kõrvale oli sisse seatud (või seadmisel – Eestimaa puhul oli 1217. aasta sügiseni olnud takistuseks Lembitu tegevus) ka vaimuliku võimu struktuur, mille üle ilmaliku võimu kandjad ei pretendeerinud domineerima. Tarvidusel kogunesid ilmikud oma ilmalike valitsejate juhtimisel vaimulike suunatud sõjakäikudeks. Olid olemas kokkulepped kümnnise maksmise kohta, samuti toimus kanoonilise õiguse järgi kohtumõistmine (vt 3.2.2.1).

Seega võib toodud järelduste juurde jääda. Piiskop Albert vahendas ilmikutele paavstide aktide sisu õigesti, samuti suunas juba ristisõitjatena Liivimaale tulnud sõjamehi paavstide aktidega etteantud piirides. Paavstide aktide rakendamine, mis Liivimaa vaimulike taotlusel jõustasid ristisõiduinstituudi Liivimaa sihis, oli kooskõlas aktide endiga. Samuti toimus Albert kooskõlas kanoonilise õiguse vägivallakasutamist puudutava üldregulatsiooniga.

2.3. Ristisõiduinstituudi rakendamine peapiiskop Anders Suneseni poolt

2.3.1. Rakendamise eripära

Ristisõiduinstituudi rakendamine Lundi peapiiskopi Anders Suneseni poolt toimus piiskop

¹³⁶ XX, 5-6. „Oma sakslased“ tähistas otepäälaste käsutusse antud sõjamehi, vrdl XIII, 5: „Bertold [Võnnu mõõgavendade meister] /.../ oma võndlastega“, „Russini [latgali ülik] oma lätlastega“.
¹³⁷ XX, 7.

Albertist erinevalt ja seda kahel moel. Esiteks, nagu juba ülal välja toodud, kasutas Taani kuningakoda risticõiduinstituuti põlvkondade vältel harjumuspäraseks saanud sõjakäikude nõajakohasemaks ideoloogiliseks ümberrüütamiseks.

Teiseks ja õiguslikus mõttes olulisemaks olid Taani kuningas Valdemar II ja Lundi (*resp* Taani kuningriigi) taanlasest peapiiskopi Anders Suneseni valitsusajal ilmalik ja vaimulik võim nende isikute ehk kõige kõrgemal tasandil Taanis harukordselt tihedalt seotud ja tõhusas koostöös.¹³⁸ Sunesen pärines Taani sõdalasaristokraatia suguvõsast, mille mitmed teised meesliikmed olid osa võtnud ja surnudki ristiretkedel Pühale Maale.¹³⁹ Asjakohane on tõesti rääkida taanlaste (Valdemari ja Andersi) poliitikast, eesmärkidest ja ambitsioonidest. Nagu võis ka ülal 1.2.3.2 välja toodud Innocentius III kirjade puhul näha, kordus nii 1206. kui 1209. aasta kirja puhul muster, kus Valdemar II saadetud kirja peale saatis Innocentius III vastuse Anders Sunesenile.

Seega on risticõiduinstituudi rakendamise ja realiseerimise tasandeid taanlaste puhul keerulisem eristada kui Liivimaa puhul. Liivimaalaste puhul on risticõiduinstituudi kasutamise kolm tasandit – vastavaid akte andev, neid rakendav ja realiseeriv – selgelt eristuvad. Taanlaste puhul aga risticõiduinstituudi jõustamist nii taotles kui ka antud akte nii rakendas kui ka ise sõjakäike korraldades ja juhtides realiseeris sama sõdalasaristokraatide ringkond, Taani kuningakoda. Kuna enamik olemasolevat allikmaterjali käsitleb liivimaalaste tegevust, on nimetatud kolmikjaotus siiski käesoleva töö nõ selgroog. Et materjali analüüsimine ei toimuks uurimismetoodiliste, vaid siiski uuritavatest elulistest asjaoludest loomulikena nähtuvate jaotiste kaupa, on taanlaste puhul mõistetud rakendamist ja realiseerimist veidi teisiti kui liivimaalaste puhul. Risticõiduinstituudi rakendamist ja realiseerimist on taanlaste puhul eritletud sisuliselt kavatsuste ja tagajärgedena. Rakendamisenä on mõistetud seda, mis eesmärgi seadsid Valdemar II ja Anders Sunesen sõjakäikudele, millel osalejate tarbeks taotleti risticõiduinstituudi jõustamist, ning millised olid seonduvad plaanid. Realiseerimisenä on mõistetud seda, kuidas eesmärkide saavutamine, plaanide elluviimine toimus ning millised olid reaalsed teod ja tagajärjed.

Risticõiduinstituudi taanlastepoolse rakendamise uurimiseks asjakohaseid episoode, mida kajastab Henriku Liivimaa kroonika, on erinevalt Albertist taanlaste puhul vaid kaks. Seetõttu ei ole järgnev analüüs liigendatud temaatiliselt, vaid kaks järgnevat jaotist tegelevad kumbki

138 Rebane, P. P. From Fulco to Theoderic. The Changing Face of the Livonian Mission. - Andresen, A. (koost). Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Tartu, 2001, 37-68 (60).

139 Fønnesberg-Schmidt 2007, 87.

ühe episoodiga.

2.3.2. 1206. aasta episood

1206. aasta suvel „kinnitas Saaremaal kanda taanlaste kuningas [Valdemar II] suure sõjaväega, mida ta oli juba kolm aastat kogunud, ja ühtlasi ka Lundi peapiiskop Andreas [Anders Sunesen], kes oli pattude andestuseks lõpmata hulga ristimärgiga tähistanud, et rahvastele kätte maksta ja paganahõime ristiisu ikke alla heita.“¹⁴⁰ Taanlased püstitasid oma maabumispaika Saaremaal isegi linnuse, ent ei leidnud siis endi seast mehi, kes oleks julgenud sõjaväe põhiosa Taani naastes seda mehitama jääda. Linnus tuli lammutada ja koju naasta.¹⁴¹

Nagu ülal alapeatükis 1.2.3.2 välja toodud, oli Taani kuningakoda 1206. aastal edukalt taotlenud paavst Innocentius III-lt ristiõiduinstituudi jõustamist. Innocentius III vastavas säilinud aktis oli patulunastust kaasa toov sooritus määratletud kui paganatele kristlaste vastu tehtud ülekohtu eest kätte maksmine. Iben Fonnesberg-Schmidt on näinud seda edukat taotlust kui ristiretkeideoloogiaga ja vastavate normidega hästi kursis oleva Anders Suneseni mõju taanlaste harjumuspärase sõjakäikude rüütamisel ristiretkeleks.¹⁴² Sellega pole põhjust mitte nõustuda. Ent kättemaksumotiivi äramärkimine pigem siiski ei olnud vaid formaaljuriidilise korrektsuse saavutamise vahend. Nagu Enn Tarvel on Henriku Liivimaa kroonika 1982. aasta eestikeelse väljaande kommentaarides tähelepanu juhtinud, olid saarlased sama kroonika järgi rüüstanud 1203. aastal Taanis.¹⁴³ Kättemaks paganatele ning „kolm aastat“ kogutud sõjavägi viitab seosele. 1203. aastal oli meri kandnud Saksamaalt naasva piiskop Alberti Taani kuningriigi Listerby piirkonda, kus Albert „leiab eest paganlikke eestlasi Saaremaalt kuueteistkümne laevaga, kes olid just maad laastanud, põletanud maha kiriku ja tapnud inimesi, kirikukellad ja kirikuriistad ära viinud, nagu nii paganlikud eestlased kui kuralased olid seni harjunud Taani ja Rootsi kuningriigis tegema“.¹⁴⁴

On küll autori arvates küsitav, kas see üks rüüsteretk, olgugi, et nähtavasti saarlastele edukas ja taanlastele sedavõrd kahjustav, oli piisav põhjus, et vastuseks korraldada kuningakoja tasemel sõjakäik, milleks taotleti ka paavstilt ristiõiduinstituudi jõustamist. Pigem võiks Henriku Liivimaa kroonikas kirjeldatud rüüstamist näha nõ viimase tilgana, põhjuse asemel ajendina. Kroonik on ära toonud aga ka põhjuse – saarlaste selline tegevus oli olnud

140 X, 13.

141 X, 13.

142 Fonnesberg-Schmidt 2007, 85-86.

143 Kleis, Tarvel 1982, 67.

144 VII, 1.

pikaajaline ja nähtavasti üsna edukas. Seega võiks nentida, et paganatele kättemaksmine ei olnud sõnakõlks, vaid vähemalt muuhulgas ka seda taanlased läksidki 1206. aastal Saaremaale tegema.

Nagu 1.2.3.2. toodud, sisaldas Innocentius III 1206. aasta kiri Anders Sunesenile ka volitust luua paganatelt vallutatud alale piiskopkond. Kuigi see ei olnud volitus paganate relvajõul ristiusku pööramiseks, näib Henriku Liivimaa kroonika kirjeldusest, et nimelt seda taanlased kavatsesid. Analoogseid sõjakäike vendide vastu oli teinud ka Valdemar II isa, Taani kuningas Valdemar I.¹⁴⁵ Liivimaal asuva kroonik Henriku andmed taanlaste kavatsuste kohta ei saanud küll olla nii täpsed ja vahetud, kui liivimaalaste tegude motiivide kohta, samas pani Henrik kroonika kirja pärast 1224. aastat, olles taanlastega varemalt korduvalt kokku puutunud.¹⁴⁶ Sealjuures arvatakse Henrik olevat saabunud Liivimaale 1205. aastal; 1206./1207. aasta talvel, pärast sedasama Saaremaa-sõjakäiku, viibis peapiiskop Anders Sunesen mitu kuud Riias, kus „kutsub peapiiskop kogu vaimulikkonna kokku, kuulutab teoloogilist õpetust ja Taaveti lauluraamatu lugemisega saadavad nad kogu talve mööda mõtiskluses jumalaasjadest“.¹⁴⁷ Võib arvata, et kroonika kirjapanemise ajaks oli Henrikul piisav ja mitmekülgne arusaam lisaks liivimaalastele ka taanlaste hoiakutest ja suhtumisest ristiõiduinstituudi 1206. aastal rakendamisel. Seetõttu võib kroonika vastavat kirjeldust pidada tegelikkust kajastavaks.

Seega võib nentida, et Taani kuningakoda, täpsemalt Lundi peapiiskop Anders Sunesen, läks ristiõiduinstituuti rakendamisel paavst Innocentius III aktiga seatud piiridest välja. Arvatavasti järgides põlvkondade jooksul kujunenud harjumust, ründasid taanlased 1206. aastal saarlasi eesmärgiga neile sagedaste rüüsteretkede eest kätte maksta, aga ka neid vägivalla abil ristiusku pöörata.

2.3.3. 1219. aasta episood

1218. aastal läksid piiskop Albert ja tema poolt 1211. aastal Eestimaa piiskopiks pühitsetud, aga juba 1180. aastatest, Liivimaa esimese piiskopi Meinhardi ajast Liivimaal misjonärina tegutsenud tsistertsiaslasmunk Theoderic Taani kuningas Valdemar II juurde, „paludes teda anuvalt, et ta pööraks järgmisel aastal oma laevaväe Eestimaale, et eestlased saaksid enam alandatud ja lõpetaksid koos venelastega kallaletungimise Liivimaa kirikule. Ja kui kuningas sai teada venelaste ja eestlaste suurest sõjast liivimaalaste vastu, lubas ta järgmisel aastal tulla

145 Selart 2012, 33.

146 X, 13; XXIV, 2. Kleis, Tarvel 2005, 18.

147 X, 13. Kleis, Tarvel 2005, 10.

oma sõjaväega Eestimaale, niihästi õndsas neitsi auks kui ka oma pattude andekssaamiseks.“ Albert suundus seejärel Saksamaale ristosõitjaid värbama, Theoderic jäi aga Taani.¹⁴⁸

1219. aastal „läks ka Taani kuningas [Valdemar II] suure sõjaväega liikvele ja temaga koos tulid auväärne Lundi kiriku peapiiskop Andreas [Anders Sunesen] ja piiskop Nicolaus ja kolmas piiskop [Roskilde piiskop Petrus Jacobi], kuninga kantsler, ja nendega oli kaasas Eestimaa piiskop Theoderic, kunagi Riias pühitsetu, kes, jätnud Liivimaa kiriku maha, hoidis kuninga poole“.¹⁴⁹ Taanlased pidasid eestlastega lahingu, mille käigus tapeti ka Theoderic. Lasknud ehitada Tallinna Toompeale linnuse, „läks kuningas tagasi Taani. Ja sinna jäid maha piiskopid koos kuninga meestega, kes kogu selle aasta revalastega võitlesid, kuni need viimaks ristimise sakramendi vastu võtsid.“¹⁵⁰

Nendele sündmustele on kirjanduses omistatud tugevalt juurdunud, ent autori hinnangul pigem põhjendamata tõlgendus. On valitsev arvamus, et 1218. aasta kohtumisel tunnustas piiskop Albert Taani kuningat kui õiguspärasest ilmaliku võimu kandjast Eestimaal.¹⁵¹ Selle väite aluseks on peapiiskop Anders Suneseni 1220. aasta väide (mille ta esitas otse kroonik Henrikule ja tema kaasmissjonäri preester Petrusele), „et kogu Eestimaa, olgu riialaste vallutatud või senini veel alistamata, olevat Taani kuninga oma, Riia piiskoppide poolt temale üle antud“.¹⁵² Nii on 1218. aasta kohtumisele, mille ülal toodud – ja kõigi olemasolevate allikate peale ainus – kirjeldus viitab sõnaselgelt vaid ristosõiduinstituudi rakendamisele ja realiseerimiskavatsusele, külge poogitud ka Alberti ja Valdemari vahelise „salajase kokkuleppe“¹⁵³ sõlmimine. Samas ei ole valitsevasse käsitluse hõlmatud ega mõtestatud sisu antud krooniku märkusele, et Theoderic oli „jätnud Liivimaa kiriku maha“.

Autori hinnangul võib 1218./1219. aasta sündmusi – mis sisaldasid ka ristosõiduinstituudi rakendamist taanlaste poolt – mõista senisest põhjendatumalt, ebavajalikke oletusi tegemata ja olemasolevat materjali hõlmates, kui neid vaadelda nimelt läbi ristosõiduinstituudi ja ka veidi laiemalt läbi kanoonilise õiguse prisma. Järgnevalt ongi selline tõlgenduskäik esitatud, alustades senise käsitluse kitsaskohtadest.

Esimene moment, mis äratav 1218. aasta kohtumise senise tõlgenduse juures kahtlust, on väidetava Alberti ja Valdemari vahelise kokkuleppe mittekajastumine Henriku Liivimaa

148 XXII, 1.

149 XXIII, 2.

150 *Ibid.*

151 Selart 2012, 49.

152 XXIV, 2.

153 Kleis, Tarvel 2005, 126.

kroonikas. Tööhüpoteesiks võiks ju võtta, et tegemist oligi salajase kokkuleppega, mis jäi teiste liivimaalaste eest peale Alberti enda saladuseks. Selle juures tuleb aga märkida, et Henrik pani kroonika kirja pärast 1224. aastat ning selles on sageli ühtede sündmuste kirjeldamisel viidatud teistele, mis polnud kirjeldatavate sündmuste ajaks veel toimunud.¹⁵⁴ Ülaltoodud peapiiskop Anders Suneseni väide otse Henrikule 1220. aastal täitnuks 1218. aasta kohtumise alase lünga Henriku teadmistes ja 1224. aastal kroonikat kirja panema asudes pidanuks Henrik teadma, mis 1218. aasta kohtumisel tegelikult toimus. Miks pole 1224. aastal kirja pandud kroonikas kajastatud 1218. aasta sündmust, kuigi kroonika autor sellest 1220. aastal teada sai?

Selle momendi juures võiks väita, et Henrik jättis 1218. aasta kokkuleppe kroonikast välja, sest kokkulepe kahjustas piiskop Alberti huve.

Tõsi, ülaltoodud peapiiskop Anders Suneseni väitest sai alguse kaks aastat kestnud vaidluste ja sõlmitud, tühistatud ja uuesti sõlmitud kokkulepete jada Alberti, taanlaste ja Mõõgavendade Ordu vahel. Nende sündmuste ühel etapil, 1221. aastal, piiskop Albert, Henriku sõnades, „andis niihästi Liivimaa kui Eestimaa tema [Valdemar II] võimu alla“.¹⁵⁵ Vaidluste ja muutuvate kokkulepete periood päädis 1222. aastal sõlmitud kolmepoolse kokkuleppega. Selle sõlmimisega, „pidanud oma arukatega [sh peapiiskop Anders Suneseniga] nõu, tagastas ta [Valdemar II] lõpuks piiskopile [Albertile] Liivimaa ja kõik Liivimaa juurde kuuluva kogu vabadusega. Sakalas ja Ugandis aga loovutas ta kuninglikud õigused sõjateenistuse vendadele, kõik vaimulikud aga Riia piiskopile [Albertile]“.¹⁵⁶

Nagu näha, on Henrik kajastanud 1221. aasta kokkulepet Alberti ja Valdemari vahel. Sellega Albert nähtavasti loovutas Valdemarile ilmaliku võimu Liivimaal (st otsekui andis edasi 1207. aastal Saksa kuningas Philippilt saadud formaalse võimutunnustuse¹⁵⁷), tunnustas Valdemari õiguspärase ilmaliku võimu kandjana Eestimaal ja ühtlasi loovutas vaimuliku võimu nii Liivikui ka selleks ajaks juba valdavalt ristitud Eestimaal peapiiskop Anders Sunesenile. See kokkulepe oli selgelt Alberti huvide vastane, ent Henrik on seda kajastanud. Põhjus oli lihtne – 1222. aasta kokkuleppega muudeti 1221. aasta kokkulepe ümber ja olukord leidis vähemalt mõneks ajaks kõigile osapooltele vastuvõetava lahenduse. Henrik võis 1224. aastal kirjutades vabalt kajastada 1221. aasta Albertile ebasoodsat kokkulepet, sest 1222. aasta kokkulepe oli selle soodsaks muutnud.

154 Nt XIV, 11; XVI, 5; XVIII, 7.

155 XXIV, 4.

156 XXVI, 2.

157 X, 17.

Tekib küsimus, miks ei võinuks sama loogika kehtida ka 1218. aasta kokkuleppe puhul? Lähtudes eeldusest, et mingisugune salajane, Alberti huvide vastane kokkulepe Alberti ja Valdemari vahel 1218. aastal sõlmiti, sai Henrik sellest 1220. aastal teada ja selle negatiivne mõju kadus hiljemalt 1222. aasta kokkuleppega. Miks pole väidetavast 1218. aasta kokkuleppest 1224. aastal kirja pandud kroonikas sõnagi, kuigi vähemalt samavõrd ebasoodsat 1221. aasta kokkulepet on kajastatud?

Autori hinnangul ei ole tegelikult põhjust oletada, et 1218. aastal piiskop Alberti ja Valdemar II kohtumisel mingisugune Henriku Liivimaa kroonikas kajastamata jäänud kokkulepe võimuküsimuste kohta Eesti- või Liivimaal üldse sõlmiti. Kuidas aga selles valguses mõtestada 1218.-1219. aasta sündmusi? Olulisel kohal selles pildis on nimelt ristisõiduinstituudi rakendamine Taani kuningakoja poolt. Järgnevalt on esitatud vastav narratiiv koos põhjendustega.

Nõ peategelaseks 1218.-1219. aasta sündmustes oli tsistertslasest munk Theoderic. Theoderic oli püsivalt Liivimaal juba esimese piiskopi Meinhardi ajast, st 1180. aastatest. Kui Meinhard misjoneeris Väina ääres, siis Theoderic tegi sama koivaliivlaste seas. Tema tegevuse keskmeks näib olevat olnud Toreida, koivaliivlaste suurim keskus ja ülik Kaupo, *quasi rex et senior*, „nagu kuningas ja vanem“, residents.¹⁵⁸ 1191. aastal tahtsid Toreida liivlased teda kohalikele jumalatele ohvriks tuua, sest ainsana tema põldudel vili liigvihmade käes ei hävinud.¹⁵⁹ Theodericil põldude olemasolust võib arvata, et ta oli juba siis suutnud Toreidas luua rudimentaarsegi koguduse – muuga oleks Theoderici niivõrd paikseks jäämist raske põhjendada. Ravides ohvrikstoomisähvarduste järel, kroonikateksti järgi rohkem küll platseeboefekti kui meditsiinioskuste abil, terveks kellegi nimetamata toreidalase, võib-olla Kaupo enda, saavutas Theoderic toreidalaste seas nähtavasti teatava lugupidamise.¹⁶⁰ Piiskop Meinhard suri 1196. aastal. Osa väinaliivlasi taganes Meinhardilt vastuvõetud ristiusust, osa soovis aga jääda katoliiklasteks ja saatis saadikud Bremenisse, et neile saadetaks uus piiskop.¹⁶¹ Meinhardi ametijärglaseks saadeti Bertold. „Algul paistab tal minek raske,“¹⁶² kirjutas Henrik Bertoldist, ja näibki, et Bertold ei suutnud Liivimaa misjonisse erilise innu ega pühendumisega. Liivimaale jõudnud, sattus ta peagi väinaliivlastega konflikti – „nad heitsid ette, et vaesus olevat tema tuleku põhjus“.¹⁶³ Liivimaalt lahkunud, veenis Bertold

158 VII, 3; X, 10.

159 I, 10.

160 *Ibid.*

161 I, 14; II, 1.

162 II, 1.

163 II, 2.

paavsti jõustama Liivimaa sihis ristisõiduinstituuti – patulunastuse saamiseks vajalikuks soorituseks apostaatikutest liivlaste usule tagasi sundimine – ning naases 1198. aastal Liivimaale ristisõitjate sõjaväega.¹⁶⁴ Bertold suri lahingus liivlastega, misjärel ristisõitjad rüüstasid Väina suudme ümbruskonda ja seejärel lahkusid Liivimaalt.¹⁶⁵ Osa väinaliivlastest soovis nähtavasti jätkuvalt katoliiklasteks jääda, sest saatsid taas saadikud Saksamaale piiskopi järele; teise osa seas kujunes aga üldine ristiusuvastatus ja otsustati peale kindlaksmääratud aega maale jäänud vaimulikud tappa.¹⁶⁶

Kõigi nende sündmuste ajal, vähemalt kümme aastat, elas ja tegutses Theoderic aga Toreidas. Lisaks eelkirjeldatule oli Theoderic käinud ka 1191. aastal Eestimaal, kus temaga seostati tema sealviibimise ajale sattunud päikesevarjutust ja ta sai „palju surmaohtu kannatada“¹⁶⁷, ning just tema oli olnud ka 1195. aastal Meinhardi saadik paavst Coelestinus III juurde, kui osa väinaliivlasi oli usust taganenud. See sõit Rooma tõi kaasa ka esimese Liivimaa sihis ristisõiduinstituudi jõustamise – soorituseks apostaatikute usu juurde tagasi sundimine –, mille initsiaatori kohta Henriku Liivimaa kroonika selget sõna ei ütle.¹⁶⁸ Kas see võis olla Theoderici idee?

1200. aastal oli Liivimaal katoliiklaskond, kes vajas piiskoppi. Liivimaal oli ka seal juba pikalt vaeva näinud, ohte talunud ja tulemusi saavutanud Theoderic. Liivimaa kolmandaks piiskopiks sai aga Bremeni peapiiskop Hartwigi määramisel Albert von Buxhövden, Hartwigi sugulane.¹⁶⁹ Albert saabus Liivimaale ning, suutnud väinaliivlaste sõjaka osa rünnakud üle elada, võttis rudimentaarse piiskopkonna juhtimise üle.¹⁷⁰ Theoderic, pelgalt „vend Theoderic Toreidast“, läkitati kullerina Rooma, edastama Alberti taotlust, et paavst Alberti julgeoleku kindlustamiseks ristisõiduinstituudi Liivimaa sihis uuesti jõustaks.¹⁷¹

Võiks arvata, et Theoderic ei olnud sündmuste sellise kulgemisega just eriti rahul. Theoderic oli olnud Liivimaa misjoni kandvamaid aktiviste selle algusest peale, usulevitamise nimel ja selle käigus korduvalt surmaohtu kannatanud, samm-sammult liivlaste seas kristlaskonda laiendanud. Ta oli loonud nähtavasti piisavalt suure ja juurdunud koguduse Toreidas, et võis seal turvaliselt veeta ka aja, mil Väina ääres vaimulikke pelgalt nende staatuse pärast tappa ähvardati. Võimalik, et juba 1200. aastaks kuulus tema kogudusse ka kogu liivlaste ala

164 II, 4.

165 II, 5-8.

166 II, 8-10.

167 I, 10.

168 I, 12.

169 Selart 2012, 38.

170 IV, 1-7.

171 IV, 6.

mõjukaim võimukandja, Toreida valitseja Kaupo. Piiskopipositsiooni olnuks Theoderic igati ära teeninud.

1200. aastal saabus Liivimaale aga Albert, kes ületas esialgsed raskused ja sai Liivimaa misjonipiiskopina hakkama. Arvestades Theoderici Liivimaa-staaži, olnuks loomulik tekkima Liivimaa katoliiklaste, sh Kaupo ja teiste koivaliivi ülikute jaoks teatav formaalse (Albert) ja tegeliku-harjumuspärase (Theoderic) vaimuliku autoriteedi vastasseis. Võib-olla see oligi põhjuseks, miks Theoderic kutsus 1202. aastal, Alberti äraolekul, ellu Mõõgavendade Ordu, mis end peagi Liivimaal Alberti kõrval iseseisva poliitilise jõuna maksma pani¹⁷², ning reisis 1203. aastal Rooma, võttes endaga kaasa ka Kaupo, keda „esitleb apostoolikusele [Innocentius III]. Apostoolikus, võttes ta väga lahkesti vastu, suudleb teda, ja pärides temalt palju Liivimaa ümber asuvate rahvaste olukorra kohta, rõõmustab üliväga jumalas liivi rahva pööramise üle“.¹⁷³ Kas nende tegudega üritas Theoderic luua omale Liivimaal lisaks staažist tulenevale ka sõjalist ja ideoloogilis-poliitilist autoriteeti, mis võinuks kasvada üle tegelikult ju Liivimaa asjades seni kogenematu Alberti väljavahetamiseks piiskopina? Igal juhul jääb Henriku Liivimaa kroonika Theoderici puudutavatest andmetest mulje, et mingisugune konflikt või vähemalt pinge oli Theoderici ja Alberti vahel üsna paratamatu tekkima.

1205. aastal rajas Albert Väina suudmesse Daugavgrivasse tsistertslaste kloostrit, mille abtiks määras Theoderici.¹⁷⁴ Selles võiks näha vastutulekut, lugupidava žestina institutsionaalse võimupositsiooni andmist Theodericile tema tunnustamiseks ja pingete maandamiseks. Samas Theoderic – tsistertslasest munk – oli tulnud nimelt kloostrist ära, et Liivimaal misjonitööga tegeleda. Staatusena oli abtipositsioon kindlasti rohkemat, kui olla pelk jutlustaja, ent vaevalt see Theoderici soovidega päris ühtis. Selles valguses võiks mõista ka 1211. aasta sündmusi. Kui 1211. aastal võttis Viljandi linnuse ülikusugu, kellele tol ajal allus terve Sakala kultuuriala¹⁷⁵, vastu ristiusu, määras Albert Theoderici Eestimaa piiskopiks.¹⁷⁶ Albert oli Liivimaa piiskop. Oma misjonipanuse tõttu väärts piiskopipositsiooni kahtlemata ka Theoderic. Alberti sagedase Liivimaalt ära viibimise ja omaenda Liivimaa-staaži tõttu oli Theoderic Riias kohapeal võib-olla tunnetuslikult mõjukamgi isik, kui Albert. Nii oligi loomulik ja kõigi asjaosaliste soove potentsiaalselt lõplikult rahuldav, et Theoderic pidi saama esimese väljaspool Liivimaad rajatava piiskopkonna peaks.

172 VI, 4; XI, 3. Selart 2012, 41.

173 VII, 3.

174 IX, 7.

175 Sellesama 1211. aasta jooksul irdus viljandlaste võimkonnast põhjasakala linnuse Lõhavere valitsusala, mille ülik Lembitu võttis, erinevalt viljandlastest, terava Riia kiriku vastase hoiaku. Vt Oad, K. Eestlaste lepingud üksteisega enne 13. sajandit. - *Juridica* 2012, III, 151-158.

176 XIV, 11; XV, 4.

Ristiusu vastuvõtmisele viljandlaste poolt ei järgnenud aga kogu Eestimaa uskupööramist, vaid hoopis mitmed aastad võitlusi. Nende initsiaatorite ja juhtidena võib eestlaste poolt näha Lõhavere ülik Lembitut ja tema sugulasi ja hõimlasi. Sealjuures ei näi võitluste mastaabi põhjuseks olevat olnud mitte mingisugune protorahvuslik solidaarsus, vaid ühe ülikusoo, mille erinevad harud asusid Saaremaal, Lääne- ja Kesk-Eestis, ühine reaktsioon üht haru ohustanud sõjakäigule.¹⁷⁷ Paljud sõjakäigud ei lubanud Eestimaa piiskopkonda sisuliselt üles ehitama asudagi. 1218. aastal saatis Theoderic, pärast kolme aastakümnet Liivimaal pingutamist vaid nime poolest piiskop, Liivimaa tegelikku vaimulikku juhti Albertit reisil Taani kuninga Valdemar II ja Lundi peapiiskopi Anders Suneseni juurde.¹⁷⁸

Valdemar II-ga kohtudes palusid liivimaalased teda, „et ta pööraks järgmisel aastal oma laevaväe Eestimaale“.¹⁷⁹ Tuleb märkida, et Henrik, kes ei ole kroonikas läbivalt liivimaalaste tegude kui jumaliku missiooni esitamise ega tegude neitsi Maarjale pühendatuse rõhutamisega kitsi¹⁸⁰, ei esitanud seda taotlust ristisõiduinstituudi rakendamisenä. Kroonikakirjeldus erineb olukordadest, millal piiskop Albert taotles Saksamaal ilmikute tulemist ristisõitjatena Liivimaale. Aasta varem Saksamaal piiskop Albert, „seletades kõigile sõdade viletsust ja omade kaotust, manitses ta vapraid ja suursuguseid mehi, et need seaksid end müürina issanda koja ette, ja võtnud risti, rändaksid pattude andekssaamiseks ristisõitjatena Liivimaale.“¹⁸¹ Nüüd taanlaste juures oli juttu aga vaid eestlaste ründamisest kui sellisest. Võib arvata, et olukorrad olid tunnetuslikult erinevad. Albert „rändas Saksamaal mööda külasid, väljakuid ja kirikuid ringi, otsides ristisõitjaid“.¹⁸² Tema nõ värbamise sihtgrupiks oli lihtrahvas ja ülikonna madalam osa, kust ta oli ka ise pärit; selliseid ringkondi ei saanud aga kõrvutada vürstide või kuningatega, rääkimata Taani kuningast, kes oli sel ajal Läänemere suurvõimiks.¹⁸³ Nii ei pidanud Albert ehk paslikuks hakata temast nii tegeliku mõjuvõimu, ühiskondliku staatuse kui ka sünnipäritolu poolest märksa kõrgemalseisvat kuningat veenma Liivimaale ristisõitjaks tulema. Peapiiskop Anders Sunesen oli, nagu ülal viidatud, veetnud pärast taanlaste 1206. aasta sõjakäiku Saaremaale talve Riias. Nii teadsid liivimaalased kindlasti taanlaste kombest teha lähikonna paganate juurde sõjakäike. Alberti tegevust võiks näha adressaadile siiralt kasuliku, ent samas ka nõuandja enda huvides suunava nõu andmisena. Albertile olnuks kasulik, kui keegi rüüstanuks Eestimaad, kust lähtusid Riia-

177 Selle kohta võib lähemalt vaadata Oad, K. Structures and Centres of Power in Estonia AD 1200: Some Alternative Interpretations. - Muinasaja Teadus, 23. (ilmumisel)

178 XXII, 1.

179 *Ibid.*

180 Ilmeka näitena XXV, 2.

181 XXI, 1.

182 X, 17.

183 Selart 2012, 38.

vastased sõjakäigud; taanlased käisid paganate vastu sõdimas niikuinii; miks mitte proovida suunata taanlasi eestlaste vastu?

Valdemar II oli Alberti taotlusega nõus, aga mitte ainult. Ta lubas „järgmisel aastal tulla oma sõjaväega Eestimaale, niihästi õndsas neitsi auks kui ka oma pattude andekssaamiseks.“¹⁸⁴ Mitte üksnes ei kavatsenud Valdemar rünnata eestlasi, vaid teha seda ka ristisõiduinstituuti realiseerides. Ristisõiduinstituudi rakendajaks polnud siin seega pigem mitte piiskop Albert, vaid peapiiskop Anders Sunesen.

Iseenesest võiks väita, et selline ristisõiduinstituudi rakendamine lihtsalt jätkas 1206. aastal Anders Suneseni algatusel alanud pruuki rüütada harjumuspäraseid sõjakäigud ristisõiduinstituudi abil ümber ka patulunastust kaasa toovateks – kui oli juba kavas sõdima minna, siis tegid taanlased seda nüüd vaikimisi ristisõiduinstituuti realiseerides.

Samas võiks küsida, miks üldse Valdemar II nõustus Alberti palvega tungida taanlaste sõjaväega Eestimaale? 1206. aastal oli samavõrd kõrgetasemeline sõjakäik mandri-Eestist märksa väiksema rahvastikuga ja seega ka väiksema potentsiaalse sõjajõuga Saaremaale lõppenud ju edutult. Vaenlasi, kelle vastu minnes sõjasaaki ja vasallide lugupidamist koguda, leidis lähemalgi. Näiteks oli Valdemar teinud 1210. aastal sõjakäigu preislaste vastu.¹⁸⁵ Miks kauge ja pigem ohtlik Eestimaa?

Siin võiks selgitus peituda Henriku Liivimaa kroonika sõnades, et 1219. aastal, Valdemari sõjaväega Eestis maabudes, Theoderic, „jätnud Liivimaa kiriku maha, hoidis kuninga poole“.¹⁸⁶

Senises uurimises on vaid üks uurija, Peep Peeter Rebane, üritanud anda nendele sõnadele konkreetsemat sisu. Rebane mõtestas seda kirjeldust kui Theoderici asumist Lundi peapiiskop Anders Suneseni vaimuliku võimu alla.¹⁸⁷ Theoderici oli 1211. aastal piiskopiks pühitsenud Albert, kes oli „saanud kõrgeimalt ülempreestrilt [paavst Innocentius III] volituse ülemeremaades, mis jumal Liivimaa kiriku läbi ristiusu alla heidab, peapiiskopi asemel piiskoppe nimetada ja ametisse pühitseda“.¹⁸⁸ Liivimaa piiskop Albert ei olnud peapiiskop ega värske Eestimaa piiskop Theoderic kirikuhierarhias tema alluv. Rebase käsitluses sai seni otse paavstile allunud piiskop Theodericist seega Lundi peapiiskop Anders Suneseni alluv ja tema piiskopkond, Eestimaa, osaks Lundi peapiiskopkonnast. Sellist tõlgendust toetab tõik, et

184 XXII, 1.

185 Fonnesberg-Schmidt 2007, 82.

186 XXIII, 2.

187 Rebane 2001, 50-66.

188 XV, 4.

pärast Theoderici surma 1219. aastal Eestimaal pidas peapiiskop Anders Sunesen end õigustatuks määrama ise uut Eestimaa piiskoppi, piiskop Wescelini.¹⁸⁹

Rebase oletusega näeb autor põhjust igati nõustuda. Kas aga selline sisu kirjeldusele „hoidis kuninga poole“ on piisav? 1220. aastal teatasid pärast Valdemari Taani naasmist Tallinna linnusesse jäänud taanlased liivimaalastele, „et kogu Eestimaa olevat Taani kuninga oma, temale Liivimaa piiskoppide poolt üle antud.“¹⁹⁰ Selliste Henriku Liivimaa kroonikas kajastatud väidete põhjal on uurijad, nagu ülal viidatud, oletanud, et piiskop Albert sõlmis Valdemar II-ga 1218. aastal mingisuguse salajase kokkuleppe. Autori arvates avanevad need väited aga hoopis põhjendatumalt selle kaudu, et Theoderic „hoidis kuninga poole“. Selleks on tarvis sündmustikku ja asjakohaseid tahteavaldusi vaadelda tollase kanoonilise õiguse kontekstis.

Nagu 1.1.1. ülevaatlilikult esitatud, iseloomustas 11. sajandile järgnevate aastasadade jooksul katoliikliku Euroopa riigiõigust ilmaliku ja vaimuliku võimu kontseptsioonide dualism. Kui praktikas võisid konkreetne hõimupealikuautoriteediga ülik ja paavsti kaudu otsekui Kristuselt endalt pühitsuse saanud piiskop leida lahenduse konkreetses piirkonnas, konkreetsete alamate puhul võimu- ja jurisdiktsioonipiiride paikapanekuks, siis kõrgeimal ja sellevõrra kontseptuaalsemal tasandil pidevalt vähemalt pakitses ja aeg-ajalt aktualiseerus teravalt küsimus: kumb võim, kas keisritiitlile pretendeeriva Saksa kuninga, teiste kuningate ja muude ülikute ilmalik või paavsti, peapiiskoppide ja piiskoppide vaimulik on siiski teisest üle?

13. sajandi alguses oli see vaidlus kaldunud tugevalt vaimuliku võimu kasuks. Oli paavstivõimu ülimumslikkuse doktriini kõrgaeg. Paavstil väideti olevat tõeline võimutäius kogu kristlaskonna üle.¹⁹¹ Sellises käsitluses lähtus ilmalik võim vaimulikust, ilmaliku võimu kandja staatust legitimeeris vaimuliku võimu kandja tunnustus, ilmalike valitsejate funktsioon oli olla ennekõike kiriku kaitsjad.¹⁹²

1211. aastal piiskop Albert „võttis Theoderici, tsistertslaste ordu abti Dünamündes, endale jätkuvas töös abiliseks, ja lubades piiskopkonna Eestimaal, pühitses ta piiskopiks“.¹⁹³ 1219. aastal tuli koos Taani kuningas Valdemar II-ga Eestimaale piiskop Theoderic, „kes, jätnud

189 XXIII, 2.

190 XXIII, 10.

191 Lesaffer 2009, 203-204.

192 *Ibid*, 214-216.

193 XV, 4.

Liivimaa kiriku maha, hoidis kuninga poole“.¹⁹⁴ 1220. aastal väitsid taanlased, „et kogu Eestimaa olevat Taani kuninga oma, temale Liivimaa piiskoppide poolt üle antud.“¹⁹⁵

Tolle aja kanoonilise õiguse, ajastu nõ riigiõigusemõtte kontekstis võiks sündmusi mõista järgnevalt. Albert, saanud selleks, nagu ülal viidatud, paavstilt volituse, oli pühitsenud Theoderici Eestimaa piiskopiks. Theoderic, nüüd Eestimaa legitiimne vaimuliku võimu kandja, tunnustas Eestimaa legitiimse ilmaliku võimu kandjana Valdemar II-st. See tunnustamine oligi tegelik sisu kirjeldusele „hoidis kuninga poole“. Ajastu õigusemõtte kontekstis oli materiaalselt mõõtes jõuetul Theodericil voli anda Taani kuningale õiguspärane ilmalik valitsusvõim Eestimaa üle. Kui kuninga esindajad liivimaalaste ees oma õigusi rõhutasid, toonitasid nad mitmusega „piiskoppide“, et piiskop Albert ise oli legitimeerinud piiskop Theoderici vaimuliku võimu, kes omakorda oli legitimeerinud Valdemar II ilmaliku võimu. Nii väitsid taanlased oma ilmaliku võimu taotlusi Eestimaal leidvat alust Alberti enda tahteavaldusest.

Miks läks Taani kuningas 1219. aastal sõjakäigule kaugele ja ohtlikule Eestimaale? Sest Eestimaa piiskop Theoderic, kelle 1211. aastal loodud piiskopkond oli jäänud vaid formaalseks, pakkus talle 1218. aastal Eestimaa üle kanoonilise õiguse mõttes legitiimset ilmalikku võimu. Koostöö Albertiga ei olnud toonud Theodericile tegelikku piiskopivõimu, mistõttu Theoderic otsis kaastöölisi mujalt. Theoderici pakkumine Valdemarile oli sisuliselt järgnev: ma tahan saada ka faktiliselt Eestimaa piiskopiks – ma annan sulle Eestimaa ilmaliku võimu, kui sa vallutad Eestimaa ära ja lood mulle selle võimaluse. 1218. aastal ei sõlminud Eestimaa võimu alast kokkulepet seega mitte Valdemar ja Albert, vaid Valdemar ja Theoderic. Oletama ei pea salajast kokkulepet, vaid hoopis senises uurimises pigem tähelepanuta jäänud kroonikafraas „hoidis kuninga poole“ tuleb sündmuste mõtestamisse hõlmata.

Niisiis võib vahekokkuvõttena öelda, et 1218. aastal tegi Liivimaa piiskop Albert Taani kuningas Valdemar II-le ettepaneku minna ja rünnata eestlasi Eestimaal. Eestimaa piiskop Theoderic aga pakkus, Albertist lahku lüües, Valdemarile Eestimaa legitiimset ilmalikku võimu – õigustust Eestimaa vallutamiseks ja oma kuningriigiga liitmiseks. Valdemar valis viimase.

Jääb veel 1218./1219. aastal taanlaste poolt ristsõiduinstituudi rakendamise kitsam küsimus. Arvesse tuleb võtta ülal 1.1.5. öeldut, et paavstide ristsõiduinstituuti jõustavaid akte ei mõistetud omas ajas kui püsivalt kehtima jäävat õigust, vaid nende õigusjõud nõ hääbus

194 XXIII, 2.

195 XXIII, 10.

aegamööda. Võib arvata, et iseäranis Põhja-Euroopas, kus poliitiline asjaajamine käis, nagu Taani kuningakoja viikingiretkelaadsete sõjakäikude näitel näha, sisuliselt siiski esiisade kommete järgi, mitte teadvustatud õiguskultuuri kontekstis, oli mõne akti nõrke kehtivuse või hääbumuse küsimus ennekõike tunnetuslik.

Nagu ülal 1.2.3.2. toodud, jõustas paavst Innocentius III risticõiduinstituudi taanlaste taotlusel käesolevas töös vaadeldava perioodi ja ruumi kontekstis kahel korral, 1206. ja 1209. aastal. 1206. aasta akti rakendati, nagu 2.3.2. toodud, tolsamal aastal. 1209. aasta akt, mille sõnastus ei nimetanud täpselt, kelle vastast tegevust see puudutas, oli olnud aluseks 1210. aastal toimunud sõjakäigule preislaste vastu.¹⁹⁶ Formaalselt võttes andis nii 1206. kui 1209. aasta akt peapiiskop Anders Sunesenile jätkuvalt õiguse risticõiduinstituuti rakendada. Samas olid mõlemad aktid juba olnud sõjakäikude aluseks, võib-olla oma aja tunnetuslikus kontekstis nõrke ära kasutatud. Samuti, viimane, 1209. aasta akt oli antud tervelt kümme aastat varem ning nägi patulunastuse eelduseks oleva sooritusena ette, nagu 1.2.3.2. toodud, vägagi ebaharilikke toiminguid, mida võinuks lugeda kanoonilise õiguse vastastekski. Mistahes sõjakäigu kanoonilisõiguslikku õigustatust ei tohiks aga alahinnata. Taani kuningakoda oli 12. sajandi lõpus ja 13. sajandi esimesel poolel alatasa mitte väheoluliselt määral tähelepanu ja ressursse nõudvates võitlustes Põhja-Saksa vürstidega.¹⁹⁷ Olnuks ohtlik mõnes sellises konfliktiolukorras relvastada oma poliitilist vastast põhjendatud väitega, et taanlased olid rikkunud jämedalt kanoonilist õigust, mis võinuks kaasa tuua taanlastevastase vägivalda legitimeerimise või isegi risticõiduinstituudi kohaldamise õiguse saamise taanlaste vaenlaste poolt nende vastu. Võib-olla sellised kaalutlused üleüldse ajendasidki peapiiskop Anders Suneseni hakkama 13. sajandi alguses taanlaste sõjakäike risticõiduinstituudiga nõrke katma.

Eeltoodut arvesse võttes näib usutav, et Alberti ja Theoderici pöördumised koosmõjus andsid piisavalt alust risticõiduinstituudi rakendamiseks hoopis 1206. aasta akti alusel. Akt oli küll vana, ent paavsti hilisemad aktid polnud seda ei otseselt ega kaudselt tühistanud. 1206. aasta akt nägi patulunastuse eeldusena ette paganatele kätte maksmise, samuti volitas peapiiskop Anders Suneseni seadma paganatelt vallutatud alal sisse piiskopkonda. Albert oli taotlenud kristlastele kurja teinud paganate ründamist; Theoderic taotles oma piiskopkonna faktilist sisseseadmist. Lisades siia juurde ka ülal toodud Peep Peeter Rebase veenva oletuse, et 1218. aastal kokku lepitu nägi ette ka Theoderici kui piiskopi saamise Anders Suneseni kui peapiiskopi alluvaks ja Eestimaa piiskopkonna kuuluma saamise Lundi peapiiskopkonda,

¹⁹⁶ Fønnesberg-Schmidt 2007, 82.

¹⁹⁷ Selart 2012, 38-39.

võib nentida, et täiesti Taani-väliste asjaolude kokkulangemisel oli 1206. aasta aktis kirjeldatud olukord saanud 1218./1219. aastal tegelikkuseks, sealjuures rohkemgi veel, kui oli olnud 1206. aastal.

Seega võib 1219. aasta episoodi risticõiduinstituudi rakendamises taanlaste poolt kokku võtta järgnevalt. 1218. aastal tegi Liivimaa piiskop Albert Taani kuningas Valdemar II-le ettepaneku minna ja rünnata Eestimaal eestlasi, kes olid Riia kirikule ja Liivimaa katoliiklastele ohuks. Eestima piiskop Theoderic aga pakkus, Albertist lahku lüües, Valdemarile, et tunnustab teda Eestima legitimeeritud ilmaliku võimu kandjana, andes talle sellega kanoonilisõigusliku õigustuse Eestima vallutamiseks ja oma kuningriigiga liitmiseks. Vastutasuks soovis Theoderic, et seeläbi saaks ka tegelikult sisse seatud tema formaalselt juba seitse aastat olemasolev piiskopkond Eestimaal; see piiskopkond saanuks ühtlasi kuuluma Lundi peapiiskopkonda ja Theoderic hakanuks Lundi peapiiskop Anders Suneseni kirikuhierarhiliseks alluvaks. Võimalust ära kasutades teataski Valdemar Albertile, et ründab järgmisel, st 1219. aastal eestlasi.

Üldises plaanis võib näha, kuidas risticõiduinstituudi rakendamine oli 1219. aasta episoodi puhul põimunud väga erinevate huvidega, sealjuures säilitades oma olemuse. Õiguslikud argumendid ning vaimuliku ja ilmaliku võimu vahetõrjumise tajumine perioodi õigustamises olid kõige kõrgema taseme poliitiliste otsuste tegemisel kaalukad, isegi otsustavad. Kanooniline õigus ja selle raames olulises osas risticõiduinstituut mõjutasid võimukandjate tegevust, need seadsid raame, mille piires oma valikuvõimalusi nähti.

2.4. Vahekokkuvõte

Piiskop Albert rakendas nii tema enda taotlusel Innocentius III poolt kui ka tema eelkäijate taotlusel Coelestinus III poolt antud risticõiduinstituuti Liivimaa sihis jõustavaid akte. Põhja-Saksamaal ilmikuid risticõiduinstituuti realiseerima veendes kutsus Albert neid üles Liivimaa kirikut kaitsma, nagu nägid patulunastust kaasa toova soorituseks ette Innocentius III aktid. Esines ka olukordi, mil piiskop Albert, kes viibis Liivimaal tegelikult harva, ise risticõitjaid sõjakäigule suunas. Seda tegi ta kas liivimaalasi vahetult ähvardava sõjalise ohu tõrjumiseks, varasemate rünnakute tugipunktideks olnud linnuste vallutamiseks või – nagu nägid risticõitjate soorituseks ette Coelestinus III aktid – selgesõnaliste usutaganejate ristiusu juurde tagasi sundimiseks. Üldistavalt võib nentida, et piiskop Albert rakendas paavstide akte kooskõlas nende sisu, samuti kanoonilise õigusega üldiselt.

Taani kuningakoda konkreetsemalt Lundi peapiiskop Anders Suneseni isikus rakendas ristisõiduinstituuti 1206. aastal sõjakäiguks Saaremaale, mis oli arvatavasti vastus saarlaste pikaajalistele rüüsteretkedele Taani rannikul. Vastav paavst Innocentius III-lt taotletud akt nägi patulunastust kaasa toova sooritusena ette kristlastele tehtud ülekohtu eest kätte maksmise. Taanlased seadsid siiski täiendavalt eesmärgiks ka saarlaste sõjajõu survele ristiusu vastuvõtmisele sundimise.

1218./1219. aastal rakendas Taani kuningakoda ristisõiduinstituuti sõjakäiguks Eestimaale. Näib, et ka sel korral oli rakendatavaks seesama Innocentius III 1206. aasta akt. See rakendamine oli osa mitmekihilisest soovide, ettepanekute ja poliitiliste plaanide põimest. Liivimaa piiskop Albert tegi Taani kuningas Valdemar II-le ettepaneku võtta ette ühekordne sõjakäik Liivimaa kirikut ohustavate eestlaste vastu. Eestimaa piiskop Theoderic kui Eestimaa vaimuliku võimu kandja pakkus Valdemarile aga tunnustamist Eestimaa legitiimse ilmaliku võimu kandjana – õigustust vallutada Eestimaa ja liita see oma kuningriigiga –, kui Valdemar vallutab Eestimaa ja aitab sellega Theodericil sisse seada tema seitse aastat vaid formaalselt olemas olnud piiskopkond. Sellega pidi seni otse paavstile allunud Eestimaa piiskopkond saama ka osaks Lundi peapiiskopkonnast. Valdemar ja peapiiskop Anders Sunesen võtsid ettepaneku vastu. Nagu oli saanud Lundi peapiiskop Anders Suneseni mõjul taanlaste praktikaks, rakendati sõjakäigu puhul ka ristisõiduinstituuti.

3. Ristisõiduinstituudi realiseerimine

3.1. Realiseerimise mõiste

Nagu ülal 2.3.1. toodud, on käesolevas töös mõistetud taanlaste puhul ristisõiduinstituudi realiseerimisena konkreetseid tegusid ja tagajärgi, mis järgnesid Taani kuningakoja poolt ristisõiduinstituudi rakendamisele. Erisus liivimaalastest seisneb selles, et rakendamine ja realiseerimine ei ole niivõrd erinevate (ja potentsiaalselt erinevate ambitsioonidega) toimijate tegevused, vaid sama ühtse toimijategrupi, Taani kuningakoja, tegevuse erinevad etapid.

Ristisõiduinstituudi realiseerimise sisustamine liivimaalaste puhul on keerulisem. Ristisõiduinstituudi realiseerimist liivimaalaste poolt saab mõista kas kitsendavalt või laiendavalt.

Kitsendavalt mõistetuna tähistaks realiseerimine vaid nende konkreetsete kohustuste kandmist ja õigustuste kasutamist, mida ristisõiduinstituut sisaldas. Vaatluse all võiks allikmaterjali võimalusi arvestades olla ennekõike see, milliseid tegusid mõistsid ristisõitjad-ilmikud sisalduvat patulunastust kaasa toovas sooritusel, sh kas ja kui siis kuidas mõistsid nad sooritust ristisõiduinstituudi rakendajast erinevalt.

Laiendavalt mõistetuna tähistaks ristisõiduinstituudi realiseerimine ka kõiki seonduvaid tegevusi, mida isikud tegid koos ristisõiduinstituuti realiseerimisega kitsendavas mõttes. Vastatav küsimus oleks: millised ilmikute kavatsused ja tegevused ületülde tõukusid neile ristisõiduinstituudi sisu vahendamisest?

Käesolevas töös on ristisõiduinstituudi realiseerimist mõistetud laiendavalt. Põhjuseks on soov mõista ka ristisõiduinstituudi kui õigusliku fenomeni laiemat ühiskondlikku ja poliitilist mõju. Seega pole järgnevalt uuritud mitte ainult seda, kuidas ilmikud ristisõidainstituudist aru said ja selle patulunastust kaasa toovat sooritust (enda arusaamise järgi) ellu viisid, vaid ka seda, mis kavatsused olid ja mis tegusid neist johtuvalt panid toime isikud, kes tulid ristisõiduinstituudi rakendamisest ajendatuna ristisõiduinstituudi realiseerijatena Liivimaale.

Ristisõiduinstituudi realiseerimine laiendavas mõttes hõlmab ka realiseerimist kitsendavas mõttes. Järgnevalt ongi vaadeldud ristisõiduinstituudi realiseerimist liivimaalaste poolt esmalt kitsendavas, siis laiendavas mõttes. Seejärel on vaadeldud ristisõiduinstituudi realiseerimist taanlaste poolt.

3.2. Ristisõiduinstituudi realiseerimine liivimaalaste poolt

3.2.1. Realiseerimine kitsendavas mõttes

Järgnevalt on vaadeldud Henriku Liivimaa kroonika tekstikohti, mis kirjeldavad või annavad kaudselt aimu sellest, kuidas mõistsid ristisõitjatena Liivimaale tulijad, ristisõitjad, ristisõiduinstituudi sisu. Küsitud on sisuliselt selle järele, millisena nägid Põhja-Saksa katoliiklased, kellele piiskop Albert oli ristisõiduinstituuti jõustavaid paavstide akte kommunikeerinud, seda Jumalale meelepärast sooritust, mille läbiviimiseks Liivimaale tulek pidi nende patud lunastama.

3.2.1.1 Realiseerimine kui paganate ründamine

1203. aastal sattusid Saksamaalt Liivimaale teel olevad piiskop Albert ja laevkond värskeid ristisõitjaid Visbys kokku äsja Taanis rüüstanud saarlastega. Saarlasi „nähes süüdistavad ristisõitjad [Visby] kodanikke ja kaupmehi, et need lubavad kristlase nime vaenlasel rahuga oma sadamast läbi minna. Et need ei tee välja ja tahavad pigem rõõmu tunda rahu julgeolekust nendega, lähevad ristisõitjad oma piiskopi [Alberti] juurde ja nõuavad nendega võitlemise luba. Ja nii püüab piiskop, nende tahtmist mõistes, neil kavatsust maha laita, niihästi sellepärast, et vaenlased võivad neid võitluses ohtu saata, kui ka sellepärast, et paganate hulgas asuv kirik, kes ootab nende päralejõudmist, ei suudaks nende kaotust korvata. Nemad aga käivad peale, olgu parajal või ebasobival ajal, jumala halastuses kahtlemata ei taha nad oma meelt kavatsusest tagasi pöörata; kinnitades, et paganlike eestlaste ja liivlaste vahel pole mingit vahet, paluvad nad, et ta nende palveid kuulda võttes suvatseks nende pattude pärast selle neile peale panna.“¹⁹⁸

1203. aastaks oli piiskop Albert Liivimaal alles äsja kindlustanud enda ja oma lähema kaaskonna vahetu julgeoleku, kui teda saatnud ristisõitjad olid tõrjunud väinaliivlaste vaenuliku osa rünnaku, misjärel Albert oli võtnud hulga nii väina- kui koivaliivlaste ülikuid pantvangi ja saavutanud seeläbi rahuvahekorra sisseseadmise.¹⁹⁹ Nagu ülal nenditud, nägid Alberti rakendatavad ristisõiduinstituuti jõustavad aktid patulunastust kaasa toova sooritusega ette Liivimaa kiriku ja misjonäride kaitsmise ning Albert ka vahendas aktide sisu ilmikutele sellisena, nagu see oli. Saksamaal käies veenis piiskop Albert Põhja-Saksa ilmikuid tulema patulunastuse saamiseks Liivimaa kirikut kaitsma.

198 VII, 2.

199 IV, 1-4.

Eeltoodud kroonikakoht ilmestab aga hästi, et Riias viibimine ja misjonäride julgestamine ei olnud ainus, mida ristisõiduinstituuti realiseerima asunud ilmikud – saksi rüütlid – soovisid. 11. sajandi teisest poolest alates oli saksi (geograafiliselt Põhja-Saksa) sõdalasaristokraatia seas juurdunud arusaam, et paganate ründamine ja ka jõuga ristiusule sundimine oli Jumalale meelepärane tegevus ning pidi sõjamehele kord pärast surma taevasse jõudes kaasa tooma kiitust ja tunnustust.²⁰⁰ Ajastu ilmikute, eeskätt sõdalaste kihti kuulujate mõttelaad kajastub säilinud rahvalikes lugulauludes. Nii esitab „Rolandi laul“ kanoonilises õiguses kajastuvast hoopis erineva pildi sellest, milline kristlike sõjameeste viljeldav vägivald oli õigustatud ja õilis. „Rolandi laulus“ kajastub võõraviha, vägivalda toel uskupööramise heakskiit ja Karl Suurt, kes 8. sajandil alistas pärast pikki võitlusi saksid ja sundis nad ristiusku, kujutatakse jumaliku õiglase viha elluvijjana.²⁰¹ 13. sajandi alguse Põhja-Saksamaal austati Karl Suurt pühakuna.²⁰² Jonathan Riley-Smith on märkinud, et ilmikute seas, kellele ristisõidujutlusi peeti – käesoleva töö terminoloogia kohaselt ristisõiduinstituudi realiseerijate seas –, segunes jutlustajatelt kuuldu teiste nii kristlike, poolkristlike kui eelkristlike arusaamade ja hoiakutega.²⁰³ Kõrgkeskaegsetes germaani sõdalaskultuuri taustaga rüütlites sulasid neile vaimulike poolt õpetatud kristlikud väärtused kokku sõjamehekultuuri julmusega; kiriku laitus ei suutnud panna neid lõpetama oma meelismeelelahutust, vägivaldseid võitlusmänge; nad olid kasvanud üles pideva maskuliinse konkurentsi keskkonnas, kus väärtuseks oli enda vahetusse füüsilise konflikti asetamine, hoolimata teo ratsionaalsusest, ja seeläbi saavutatav kuulsus.²⁰⁴

Eeltoodud kroonikakoht on selliste üldistuste ilmikas üksiknäide. Hoolimata sellest, et neile Alberti poolt vahendatud paavsti aktid nägid ette patulunastuse, kui nad lähevad Liivimaale sealset kirikut kaitsma, tee peal teiste paganatega kohtudes rüütlid „nõuavad nendega võitlemise luba“ ning „jumala halastuses kahtlemata ei taha nad oma meelt kavatsusest tagasi pöörata“. Neile ei piisanud Alberti propageeritud kaitsev-heidutav Riias viibimine, nad soovisid ise rünnakule asuda.

Järgnevate aastate jooksul käis piiskop Albert veel korduvalt Saksamaal, et veenda ristisõiduinstituuti realiseerima aina uusi saksi rüütleid, kes viibisid Liivimaal reeglina aasta, kevadest kevadeni.²⁰⁵ Riia linna püsivalt kaitsemeeskonnaga varustatuna hoidmine eeldas

200 Fannesberg-Schmidt 2007, 29.

201 Riley-Smith 2008, 209.

202 Fannesberg-Schmidt 2007, 91.

203 Riley-Smith 2008, 210.

204 Cardini, F. Sõjamees ja rüütel. - Le Goff, J. (koost). Keskaja inimene. Tallinn, 2002, 75-115 (83-85, 98-102).

Duby, G. Guillaume le Maréchal ehk Maailma parim rüütel. Tallinn, 2007, 41, 69-72, 87-89.

205 VII, 3; VIII, 2; IX, 6; XI, 1; XII, 1.

seega Alberti pidevat nõ värbamistööd Saksamaal. Seetõttu oligi Albert rohkem aega Saksamaal kui Liivimaal – aastatel 1200-1224, 25 aasta jooksul, viibis Albert Liivimaal 10 täisaastat, lisaks kolm kuni mõnekuulist viibimist.²⁰⁶

Alberti eduka töö tulemusel viibis Riias kogu aeg, ka tema äraolekul, ristsõitjaid-sõjamehi. Sõjalised konfliktid täitsid aga vaid väikese osa nende ajast. Näib, et kohalviibivate ristsõitjate jõudu kasutasid Liivimaa vaimulikud Riia linnamüüri ehitamiseks. 1207. aastal saabusid Riiga ristsõitjatena „Pyrmonti krahv Godescalc ja üks teine krahv ja õige palju teisi, ristsõitjaid, suursuguseid ja ausaid mehi, kes kiriku rahust rõõmu tundes ehtasid linna müüri nii kõrgeks, et edaspidi enam paganate rünnakuid ei kardetaks“.²⁰⁷

Kuivõrd füüsiliste konfliktide kui eluviisiga harjunud ja keskkonnas, kus mehelikkust määratles agressiivsus ja võitluste võitmine, üles kasvanud mehed tegelikult tegid müüritööd „rõõmu tundes“, on iseküsimus. 1209. aasta juures märkis Henrik kirjapanemist vääriva momendina, et „[s]elle aasta ristsõitjad aga olid valmis sõna kuulama müüri kõrgendamisel ja muis asjus, millega nad võisid jumalat teenida“.²⁰⁸ Sõnakuulmine polnud seega tavaline. 1208. aastal oli semgali ülik Vesthard koos kaaslastega tulnud Riiga ja kutsunud liivimaalasi kaasa sõjakäigule leedulaste vastu. „Riialaste vanemad“, Alberti äraolekul küllap toomkapiitli liikmed ja mõjukamad kaupmehed, „vaidlevad igati sõja vastu leedulastega sellel ajal, keeldudes oma vähesuse tõttu sootuks abi andmast. Kuid lõpuks, andnud järele nende pealekäämisele ja palvetele ja temaga [Vesthardiga] minna tahtvate sõgedate meeste jonnakale uljusele, otsustavad nad neile sõda mitte keelata“.²⁰⁹

Liivimaa vaimulikkond oleks eelistanud, et ajal, mil Liivimaa katoliiklasi vahetu oht ei ähvardanud, tegelenuks ristsõitjad enese ebavajaliku ohtuseadmise asemel linnamüüri tugevamaks ehitamisega. Ristsõitjad ise aga otsisid nähtavasti võimalusi viljelda ka Liivimaal

206 Albert oli Liivimaal:

mõned kuud 1200. aasta kevadel-suvel (IV, 1; IV, 4);
1201 kevadest 1202 kevadeni (V, 1; VI, 1);
1203 kevadest 1204 kevadeni (VII, 1; VIII, 1);
1205 suvest 1206 suveni (IX, 6; X, 11);
1207 kevadest 1208 kevadeni (XI, 1; XII, 1);
1209 kevadest 1210 kevadeni (XIII, 1; XIV, 1);
mõned kuud 1211 kevadel-suvel (XV, 1; XV, 6);
1212 kevadest 1213 kevadeni (XVI, 1; XVII, 1);
lühikest aega 1214 kevadel (XVIII, 1);
1216 kevadest 1217 kevadeni (XX, 1; XXI, 1);
1219 kevadest 1220 suveni (XXIII, 1; XXIV, 4);
1221 kevadest 1223 suveni (XXV, 1; XXVIII, 1);
alates 1224 kevadest (XXVIII, 1).

207 XI, 1.

208 XIII, 3.

209 XII, 2.

oma harjumuspärast võitlusterohket eluviisi, mida uskusid olevat sealjuures täiesti Jumalale meelepärane. Nagu näitab kokkukõlamine ülaltoodud 1204. aasta episoodi kirjeldusega, kus ristisõitjad kibelesid võitlusse, „kinnitades, et paganlike eestlaste ja liivlaste vahel pole mingit vahet“, mõtestasid saksi rüütliid – preester Henriku teksti järgi jonnakalt uljad, sõgedad mehed – oma tegevust Liivimaal, ristisõiduinstituudi realiseerimise sisu, kui võitlust mistahes paganate vastu mistahes võimalikul juhul.

Toodud Vesthardi-episoodiga analoogsena võiks mõista ka latgalite ja liivimaalaste esimest rüüsteretke Ugandisse. 1208. aastal „läks liikvele Waridote koos teiste lätlaste vanematega, ja tulles Riiga, paluvad nad härdalt abi eestlaste ülekohtu vastu. Riialased niisiis, tuletades meelde ka oma ülekohut ja lugematuid varasid, mis ugalased kunagi olid nende kaupmeestelt ära võtnud, nõustuvad palujate soovidega ja lubavad sõjaväge; eriti kuna ka nende endi saadikud olid nendesamade kaupmeeste varade pärast ühtelugu ugalaste juurest halvaks panduna ja väljanaerduna tagasi tulnud, sest need ei tahtnud ülekohtuselt äravõtet tagastada“.²¹⁰

Waridote tuli Riiga Vesthardist vaid mõni kuu hiljem; võib-olla oli latgali ülik kuulnud, kuidas semgali ülik oli saanud endale Riia sõjakäigule kaasa hulka osavaid sõjamehi, ristisõitjaid, ning otsustas ka ise proovida.

Waridotel polnud erinevalt Vesthardist tarvis Riia liidreid (Albert oli jätkuvalt Saksamaal) kaua veenda. Riia kaupmeeskond oli ugalaste tõttu kannatanud kahju vähemalt 900 marka hõbedat.²¹¹ Võrdluseks, 1211. aastal maksis novgorodlaste 15 000-mehelise piirava sõjaväe äraminek Varbola linnuse elanikele 700 marka.²¹² 900 marka oli nõ riigieelarve mastaabis summa, mille tagasisaamine läbirääkimiste teel oli luhtunud. Sõjakäik Ugandisse, sellel saadav sõjasaak ja võib-olla ka Otepää linnuse piiramiselt saadav analoogne piiramise lõpetamise tasu oligi ilmselt ainus reaalne viis kannatanud kahju hüvitatud saamiseks.

Nii ei ole tegelikult põhjust näha neid sündmusi tingimata Mõõgavendade Ordu algatatud Eestimaa vallutamise plaani algusena, nagu seda on tehtud valitsevas üldajaloolises käsitluses.²¹³ Vallutusplaani käimalükkamise asemel võib olukorda mõista ka lihtsalt ugalaste ja latgalite varasema konflikti järkjärgulise eskaleerumisena. Latgalid tõmbasid enda tugevdamiseks sõjakäikudele kaasa ristisõitjaid, mõõgavendi ja riialasi, ugalased seepeale

210 XII, 2.

211 XI, 7.

212 XV, 8.

213 Selart 2012, 43.

sakalasi²¹⁴ ja soontagalasi²¹⁵, mõõgavennad liivlasi²¹⁶. Alates 1208. aastast toimus Liivi- ja Lätimaalt Eestimaale ja vastupidi küll palju sõjakäike, ent nende lähtena võiks kellegi vallutusplaani käimalükkamise asemel näha ehk hoopis ristisõitjate agressiivse hoiaku ärakasutamist latgalite poolt.

Sealjuures polnud mõte ristisõidul viljeldava vägivalla kaitsvast iseloomust siiski (kõigile) ristisõitjatele tundmatu. 1220. aastal „riialased tuletasid meelde kõike kurja, mis harjulased ja saarlased olid õige sageli teinud Liivimaa kirikule, ja puhates kaks nädalat, niihästi ise kui nende hobused, kogusid nad jälle suure liivlaste ja lätlaste ja sakslaste sõjaväe, ja nendega oli [ristisõitja] Saksi hertsog Albert, nende vanem, ja meister Volquin oma vendadega ja piiskopi vend Theoderic teiste kiriku meestega.“²¹⁷

Mõneti iroonilise tõsiasjana ei kajasta seesama Henriku Liivimaa kroonika küll ühtki harjulaste algatatud rünnakut Liivimaa katoliiklaste vastu. Näib aga, et vähemalt mõned ristisõitjad, nt selle sõjakäigu juhiks olnud hertsog Albert, teadvustasid ristisõiduinstituudi realiseerimise kaitsvat iseloomu kui sellist. Ka ülaltoodud 1204. aasta episoodi kirjelduses esines ristisõitjate argument, et paganlike eestlaste ründamine olevat sama hea kui paganlike (ja Riia kirikut ohustavate) liivlaste ründamine, st agressiivsust põhjendati siiski kaudselt Liivimaa kiriku kaitsmise kaudu. Samas mõistsid ristisõiduinstituuti realiseerivad saksi rüütlid katoliiklaste kaitsmist märksa laiemalt kui kanooniline õigus, nagu näitab harjulastele omistatud „kõike kurja“ tegemine, kuigi selleks polnud tegelikku alust. Sellesama hertsog Alberti suhtumist annab ilmekalt edasi kroonikas kajastatud dialoog olukorras, mil teele asunud sõjavägi kohtas Järvamaal rüüstavaid saarlasi:

„Ja nähes meie vähesust ja nende suurt hulka, lausus hertsog: „Kas need on siis tõesti Kristuse vaenlased?“ Ja keegi lausus: „Need nad on.“ Ja tema lausus: „Mingem siis nüüd nende kallale.““²¹⁸

Võiks seega arvata, et paganaks olemine ja katoliiklaste ohustamine olid ristisõitjate arusaamas enam-vähem kattuvad mõisted. Nii paavst Innocentius III kui piiskop Albert mõistsid ristisõiduinstituudi realiseerimisena Liivimaa kiriku ja misjonäride kaitsmist. Rüütlid sisustasid seda kaitsmist aga märksa laiemalt ja agressiivsemalt kui vaimulikud.

Lisaks ilmikutest rüütlikele leidis Põhja-Saksamaal ka vaimulikke, kes tulid samamoodi

214 XII, 6.

215 XIV, 8, 10.

216 XIV, 8.

217 XXIII, 9.

218 *Ibid.*

ristisõitjana piiratud ajaks Liivimaale (neid ei tuleks segi ajada vaimulikega, keda piiskop Albert endale Liivimaale misjoneerima püsivalt appi võttis²¹⁹). Võimata küll Liivimaa katoliiklasi ise füüsiliselt kaitsta, võis mõni piiskop aristokraatliku majapidamise peana võtta endaga kaasa ka sõjamehi ja seeläbi kaudselt siiski ristsõiduinstituudi Liivimaa sihis jõustatud variandi nõudmisi täita. 1210. aastal „leidus Yso, Verdeni piiskop, koos Ratzeburgi piiskopi Philippiga ja Paderborni piiskop [Bernhard], kes valmistusid järgmisel aastal koos oma rüütelite ja paljude teistega selleks teekonnaks.“²²⁰ Piiskopid koos oma sõjameestega, kes olid samuti ristsõitjad, saabusidki 1211. aasta kevadel Liivimaale.²²¹ Sealjuures oli vähemalt ühe neist, Ratzeburgi Philippi, saabumisel selgelt poliitilised, mitte religioossed tagamaad. Philipp „oli keiser Otto õukonnas olnud kõrgemate hulgast ja kui ta [Otto] vastu kuulutati kirikuvande otsus, tuli ta [Philipp] ise, et juuresolemisest pääseda, neljaks aastaks ristsõitjana Liivimaale.“²²² 1211. aasta suvel „läks kirikupea Albert, jätnud kolm piiskoppi Liivimaale ja usaldanud enda asemele neljanda, just siis ametisse pühitsetu [Eestimaa piiskop Theoderici], uuesti Saksamaale.“²²³

1211./1212. aasta vahetusel „saadavad piiskopid sõna mööda kõiki Liivimaa linnuseid ja kõiki lätlaste provintse, et need tuleksid koos sakslastega sõjakäigule; ja saates välja oma rüütliid koos ristsõitjatega ja sõjateenistuse vendadega, määrasid nad sõjaväe kogunemise Beverini linnuse juurde. /.../ Ja liikudes neljandal päeval edasi Järvamaale, jaotasid nad sõjaväe mööda kõiki provintse ja külasid laiali, ja võttes palju paganaid kinni, löid need maha ja viisid naisi ja lapsi vangi, röövides palju kariloomi ja hobuseid ja saaki, ja külas, mida kutsutakse Karedaks, oli nende kogunemine; kõik mis ümberkaudu oli, laastasid nad põletamisega. Aga Kareda küla oli siis väga ilus ja suur ja rahvarohke, nagu olid kõik külad Järvamaal ja kogu Eestimaal, mida kõiki hiljem meie omad sageli laastasid ja põletasid.“²²⁴

See kroonikakoht on kõnekas mitmes mõttes. Esiteks ei ole toodud Järvamaale suundunud sõjakäigule ühtki põhjendust. Järvamaalt polnud lähtunud ka ühtki liivimaalaste vastu suunatud rünnet. See on teine kord, kui Järvamaad kroonikas üleüldse mainitakse; esimene oli märkus, et osa 1211. aasta sügisel Sakalas rüüstanud latgaleist ja liivimaalastest jõudis „kuni Järvamaani välja“.²²⁵

219 VI, 2.

220 XIV, 4.

221 XV, 1, 12.

222 XV, 12.

223 XV, 6.

224 XV, 7.

225 XV, 7.

Võib näha, et mitte ainult rüütliid, vaid ka Põhja-Saksa piiskopid võisid mõtestada risticõiduinstituudi realiseerimist paganate ründamisena. Võib-olla oli tegu Clairvaux' Bernardi, 12. sajandi keskel mõjuka ristiretkede ideoloogi vaadete kajaga, kes oli spetsiifiliselt sakside naabruses elavate paganlike vendide kohta leidnud, et paganatega ei tohi sõlmida rahu *donec, auxiliante Deo, aut ritus ipse, aut natio deletur*.²²⁶ Seda fraasi on uurijad mõtestanud nii üleskutsena tappa paganad, kes keelduvad ristiusku vastu võtmast, kui ka üleskutsena lõhkuda nende ühiskonnastruktuurid (*natio*) ja hõlmata nad kristlike valitsejate võimu alla, et neid võiks seeläbi mõjustada kristlasteks saama.²²⁷ Igal juhul oli tegemist ristiusu levitamisel agressiooni pooldava hoiakuga, mis ei kajastunud küll kunagi (erandiks Innocentius III 1209. aasta kiri peapiiskop Anders Sunesenile, mida analüüsiti ülal 1.2.3.2) kanoonilises õiguses, ent võis ideoloogiana olla Põhja-Saksa piiskoppide seas tuntud ja toetatudki.

Teiseks, tähele tuleb panna Liivimaa kiriku preestri Henriku sõnakasutust vaatlusaluse, võib-olla Clairvaux' Bernardi vaadetest kantud sõjakäigu kirjeldamisel. Kanoonilise õiguse järgi sai õiglasest sõjas võetud saak võtja õiguspäraseks omandiks.²²⁸ Sõjasaagi võtmine ongi Henriku tekstis katoliiklaste sõjakäikude kirjeldamisel tavaline.²²⁹ Küll aga, nagu ülal toodud, nägid juba Augustinuse sõnastatud põhimõtted ette, et sõdiv kristlane pidi olema jõudu pruukides mõõdukas. Selles valguses äratavad tähelepanu Henriku sõnad, et „Kareda küla oli siis väga ilus ja suur ja rahvarohke, nagu olid kõik külad Järvemaal ja kogu Eestimaal, mida kõiki hiljem meie omad sageli laastasid ja põletasid“. Sellist sõnakasutust võiks oodata eesti rahvusromantilisel kirjanikul, aga mitte piiskop Alberti kaastöölisel Henrikult. Miks on Henrik lisaks sõjasaagi võtmise kirjeldamisele ka eraldi välja toonud, et paganate küla oli „väga ilus“, sealjuures veel, et seda olid kõik paganate külad, ning et katoliiklased, sealjuures mitte mõne piiskop Albertiga poliitiliselt konkureeriva kildkonna esindajad, vaid „meie omad“, neid kõiki „sageli laastasid ja põletasid“? Jääb mulje, et kroonik ei ole kiitnud risticõitjate tegevust heaks. Siingi näib kajastuvat erinevus selles, kuidas mõistsid risticõiduinstituudi realiseerimise sisu piiskop Albert ja teised Liivimaa vaimulikud, sh preester Henrik, kuidas aga Alberti üleskutsete peale Liivimaale tulnud saksid, nende seas lisaks rüütelitele ka mõned piiskopid.

Seega näib vaadeldav kroonikakoht kinnitavat muljet, mille jättis ülal vaadeldud 1208. aasta

226 Fønnesberg-Schmidt 2007, 32.

227 *Ibid*, 32-33.

228 Brundage, J. A. The Limits of the War-Making Power: The Contribution of Medieval Canonists. - Brundage, J. A. The Crusades, Holy War and Canon Law. Ashgate Variorum 1991. 69-85 (74). Brundage 1991b, 113.

229 Nt XIII, 5; XIV, 10; XV, 7.

Vesthardi-episood. Liivimaa vaimulikud eeldasid ristisõitjatelt Riias viibimist ja kiriku kaitsmist sõjalise heidutuse, aga ka nt linnamüüri ehitamisega. Ristisõitjad aga pidasid õigeks hoopis paganate aktiivset ründamist. Sealjuures näib, et ristisõiduinstituudi sellise nõ sõdalaslikuma või bernardlikuma realiseerimise pooldajad mõtestasid oma tegevust, nagu ülalgi oletatud, siiski Riia kiriku kaitsmisena. Järgnev kroonikakirjeldus lubab heita pilku konkreetsemalt Ratzeburgi Philippi arusaamadesse.

1215. aastal „[Ratzeburgi] piiskop [Philipp], kutsunud kokku kõik preestrid ja pidanud kapiitli koosoleku ja nendega, ühtlasi ka rüütlitega ja kokkukutsutud liivlaste vanematega nõu, otsustas teha sõjakäigu Eestimaale, sellepärast et need ei tulnud ega kandnud hoolt rahu uuendamise eest, vaid pigem ihkasid alati Liivimaa kiriku purustamist. Ja piiskop saatis sõna mööda kõiki lätlaste ja liivlaste ja kogu Väina ja Koiva ümbruse linnuseid ja kogus suure ja tugeva sõjaväe. Ja Riias oli palju ristisõitjaid ja kaupmehi, kes kõik läksid rõõmuga välja sõjateenistuse meistri ja tema vendadega“.²³⁰

Piiskop Philippi, nagu ka „rõõmuga“ kaasa läinud ilmikute jaoks oli paganate ründamiseks ammendavalt piisavaks põhjuseks, et paganad „ei tulnud ega kandnud hoolt rahu uuendamise eest, vaid pigem ihkasid alati Liivimaa kiriku purustamist“. Selline mõtteviis ei ole kaugel ülal saksi rüütlike kohta järeltust, et paganaks olemist ja Liivimaa kiriku ohustamist mõisteti käivat vaikimisi kokku. Ristisõiduinstituudi realiseerimine hõlmas ristisõitjate jaoks (mh ka) mistahes paganate ründamist, ilma sisulist täiendavat põhjust vajamata.

Ülal 2.2.5. on autor asunud seisukohale, et piiskop Albertile on põhjust omistada vaid neid Liivimaa katoliiklaste sõjakäike, mille puhul Alberti initsiatiiv on tuvastatav. Samuti on sealsamas nenditud, et piiskop Albert näib olevat soovinud kasutada ristisõitjate sõjajõudu vaid Liivimaa kiriku kaitsmiseks ja vajadusel ka apostasiate lõpetamiseks. Eeltoodust nähtub aga, et agressiivsemat hoiakut, tulenes see siis saksi sõdalaskultuuri taustast või Clairvaux' Bernardi ideoloogiast, leidus lisaks rüütlikele-ristisõitjatele ka Põhja-Saksa päritolu piiskoppide seas. Samuti oli Albert ise nagu ristisõitjadki pärit saksi sõdalasaristokraatia seast. Ka polnud Henriku Liivimaa kroonika kirjutamine arvatavasti neutraalne ettevõtmine, vaid kantud siiski Liivimaa kiriku huvidest.

Kas ei tuleks selles valguses sarnaselt valitsevale üldajaloolisele käsitlusele siiski eeldada, et ka piiskop Albert ja Liivimaa vaimulikkond olid kantud samasugustest sõdalaslikest või bernardlikest hoiakutest, nagu Liivimaale tulevad saksi ristisõitjadki?²³¹ Kas uurija, lähtudes

230 XVIII, 5.

231 Üldajaloolises käsitluses on saksid 12. sajandi esimese poole sõjakäigud vendide vastu, mille juures mängis

skrupuloosselt Henriku Liivimaa kroonika tekstist, langeb naiivselt nõ Liivimaa kiriku propaganda mõju alla ega mõista tollaste toimijate tegelikke motiive?

Küsimus võikski taanduda pigem uurija põhimõttelisele tõlgenduseelistusele (uskuda Henrikut vs kõik saksid olid sõjakad), kui ei oleks Henriku Liivimaa kroonikast sõltumatuid andmeid selle kohta, et Liivimaa kirikus võisid tooni anda saksi aristokraatia üldistest hoiakutest ja ka Clairvaux' Bernardi ideoloogiast erinevad põhimõtted. Ometi selliseid andmeid on.

11. sajandi reformid katoliku kirikus tõid muude muutuste seas kaasa ka kloostrikogukondade pürgimusi viia oma eluviisi rohkem vastavusse apostlite omaga, järgida Kristuse jutlustatud rohkem sõna-sõnalt. Sellistest vaadetest innustus teiste seas ka 1085. aasta paiku Xantenis sündinud preester Norbert, premonstraatlaste ordu rajaja. 1126. aastal sai temast Magdeburgi peapiiskop. Norberti, nagu ka teiste samadest aadetest kantud misjonäride eesmärgiks oli lääneslaavlaste uskupööramine mitte sõjajõu sunnil, vaid läbi rahumeelse misjoni. Peapiiskopina muutis Norbert Magdeburgi Neitsi Maarjale pühendatud kloostri misjonikeskuseks, kust asusid teele misjonärid lähikonnas asuvate vendide juurde.²³²

Üks misjonäridest, keda Norbert mõjutas ja inspireeris, oli Vicelin (ca 1090-1154). Vicelin, pühitsetud preestriks sealsamas Magdeburgis, rajas paganate ja kristlaste asualade rajamaale omakorda ise kaks kloostrit, Neumünsteri ja Segebergi.²³³ Segebergi kloostrist oli pärit ka Meinhard, esimene Liivimaa misjonipiiskop. 1180. aastatel Liivimaale saabudes juba vana mees, oli Meinhard kasvanud üles Segebergis Vicelini ideede keskkonnas, võib-olla tundnud noorena Vicelini ka isiklikult. Liivimaal rajas Meinhard uue piiskopkonna toomkapiitli ning asus misjonitööle Henriku kirjelduste järgi rahumeelselt, igati Norberti ja Vicelini vaimus.²³⁴ Albert oli pärit samast omavahel paljude hõimlussidemetega läbipõimunud ringkonnast, Bremeni peapiiskopkonna ministeriaalide ehk alamaadli seast, kust ka Meinhard.²³⁵ Samuti polnud Theoderic ainuke, kel oli õnnestunud tormilistel aegadel Liivimaal püsima jääda – Alberti ja tema kaaskonna 1200. aastal Liivimaale saabudes „[e]simese piiskopi [Meinhardi] ajast saadik seal viibivad vennad [toomkapiitli liikmed] ja teised võtavad nad rõõmuga vastu“.²³⁶ Meinhardiga samast, Vicelini rajatud Segebergi kloostrist oli pärit ka ristsõitjate

rolli ka Clairvaux' Bernardi ideoloogia, esituslikult põimitud otsekui ühtseks narratiiviks järgneva peaaegu sajandi vältel Läänemere ääres kristianiseerimise ja ristsõitudega seoses toimunuga, sh ka Liivimaa misjoniga. Selart 2012, 32 jj.

232 Fønnesberg-Schmidt 2007, 48-49.

233 *Ibid*, 49-50.

234 Fønnesberg-Schmidt 2007, 66.

235 Selart 2012, 36, 38.

236 IV, 2.

suhtes aeg-ajalt kriitilise tekstiga kroonika autor Henrik.²³⁷

Seega võisid nii piiskop Albert isikuna kui ka Liivimaa kirik vaimulike grupina olla kantud Norbertilt Vicelinile, Vicelinilt Meinhardile (ja vahendatuna Henrikule), Meinhardilt Liivimaa toomkapiitlile ja (kaudselt) ka Albertile kandunud rahumeelse misjoni ideest, mitte aga oma sünnijärgsest kultuuritaustast või Clairvaux' Bernardi seisukohtadest lähtuvatest agressiooni ja vägivaldse kristianiseerimise hoiakutest. Sellist Liivimaa vaimulike võimalikku ideoloogilist tausta näivadki ülaltoodud kroonikakohad kinnitavat.

Henriku Liivimaa kroonikast nähtuvat Liivimaa vaimulike ja ristiõitjate hoiakute erinevust pole seega põhjust mitte uskuda. Näib, et piiskop Albertit ei tuleks määratleda ennekõike mitte saksi ministeriaali, vaid katoliku kiriku vaimulikuna. Liivimaa vaimulikkonda näivad olevat eristanud nende hõimukaaslastest rüütlitest lisaks preestrirüüle ka otsuseid juhtivad põhimõtted. Nagu aga ülal näidatud, ei pruukinud sama kehtida Liivimaale ajutiselt ristiõitjatena tulnud Põhja-Saksa piiskoppide kohta.

3.2.1.2. Realiseerimine kui ristiusu vastuvõtmisele sundimine

1208. aastal, pärast leedulaste järjekordset rüüsteretke Liivimaale, „mõtles piiskop [Albert], kartes, et nad [leedulased] võiksid pärast ta ärasõitu [Saksamaale] sama tehes Liivimaa kõikjal ära laastada, lõhkuda maha seelide linnuse, mis oli neile [leedulastele] kogu aja taganemistel ja sissetungidel pelgupaigaks /.../. Ja kogunud suure sõjaväe, saadab piiskop abt Theoderici ja praost Eggelberti koos kogu oma perega ja ristiõitjatega ja ka nendega ühinenud Kristuse sõjateenistuse vendadega seele alla heitma. /.../ Ja piirates linnuse ümberringi igalt poolt sisse /.../, ajavad nad seelidele hirmu peale. Seetõttu paluvad need rahu, kutsunud salaja sõjaväe vanemad. Ent need ütlevad: „Kui te ihaldate tõelist rahu, ütelge lahti ebajumalate kummardamisest ja võtke vastu oma linnusesse tõeline rahulooja, kes on Kristus. Laske ennast ristida ja hoidke leedulased, Kristuse nime vaenlased, oma linnusest edaspidi eemal.““²³⁸

Sama kroonikakohta vaadeldi ülal 2.2.3., siis piiskop Alberti poolt ristiõiduinstituudi rakendamise kontekstis. Seal nenditi, et Albert nägi ristiõitjate sooritusena ette seelide linnuse vallutamise ja vastavate seelide sõjalise purustamise. „Sõjaväe vanemad“, arvatavasti

237 Brundage, J. A. Introduction: Henry of Livonia, The Writer and His Chronicle. - Tamm, M., Kaljundi, L., Jensen, K. S. (ed-s). Crusading and Chronicle Writing on the Medieval Baltic Frontier. Ashgate, 2011, 1-19 (2).

238 XI, 6.

ordumeister Wenno ja ristisõitjast Pymonti krahv Godescalc²³⁹, nõudsid aga täiendavalt ka ristiusu vastuvõtmist. Nagu ülal viidatud, oli vägivalla sunnil ristiusu vastuvõtmise nõudmine saksi sõdalaskultuuris õilis ja kiiduväärne, sedasama saksidelt nõudnud Karl Suurt austati pühakuna. Näib, et lisaks Liivimaa kiriku kaitsmisele mistahes paganate ründamise kaudu mõistsid ristisõitjad ristisõiduinstituudi realiseerimisena ka paganate jõuga ristiusu vastuvõtmisele sundimist. Selline arusaam ristisõiduinstituudi patulunastust kaasa toova soorituse sisust polnud sealjuures saksidele ainuomane. Nagu vaadeldavas kroonikakohas piirasid saksid sisse seelide linnuse ja nõudsid ristiusu vastuvõtmist, nii piirasid Esimese Ristisõjana tuntud ristiretkel (1095-1099) osalevad frangid Lähis-Idas sageli sisse moslemite linnuseid ja nõudsid sedasama.²⁴⁰

Analoogne oli olukord 1215. aastal, kui „riialased, minnes koos sõjateenistuse vendadega, kutsuvad liivlasi ja lätlasi endaga kaasa ja liiguvad edasi Sakalasse; jättes seljataha Viljandi linnuse ja rüüstates kogu maa ümberringi, kogunevad nad lõpuks ootamatult Lembitu linnuse juurde, mida kutsutakse Leoleks. /.../ Nõnda siis need, kes linnuses olid, nähes tuld valli hävitamas ja kartes, et seeläbi linnus vallutatakse, lubavad raha, et nad linnuse alt lahkuksid. Sakslased aga kinnitavad, et nad ei nõua neilt midagi muud, kui et nad end ristida laseksid“.²⁴¹

„Sakslased“ on siin mõistetud hõlmavat ka ristisõitjaid. Tõik, et samasugust vägivalla abil ristiusu vastuvõtmisele sundimist heakskiitvat suhtumist viljelesid lisaks ristisõitjatele ka „riialased“, st Riia linna elanikud, kinnitab ülalpakutut, et selline hoiak tulenes Põhja-Saksa ilmikute kultuurist. Kultuur, sh Karl Suure kultus, ja rahvalikud arusaamad olid prisma, mille läbi Põhja-Saksa ilmikud mõistsid piiskop Alberti üleskutset tulla ristisõitjana Liivimaale, andes ristisõiduinstituudi realiseerimisele oma, aga iseendi silmis kahtlemata vägagi õige ja Jumalale meelepärase sisu.

Eeltooduga analoogselt nõuti sõjajõu sunnil ristiusu vastuvõtmist ka 1217. aastal järvalastelt²⁴² ja 1218. aastal läänemaalastelt.²⁴³

Järgnevad kaks kroonikakohta kirjeldavad ühelt poolt eelnevatega sarnaselt ristiusu vastuvõtmise nõudmisi, teiselt poolt aga lubavad näha ka ristisõitjate mõtteviisi üht eelnevates ilmestumata, ent autori hinnangul olulist tahku.

1211. aastal „valmistusid riialased piirama Viljandi linnust Sakalas ja kutsusid kokku liivlasi

239 XI, 1.

240 Riley-Smith 2008, 211.

241 XVIII, 7.

242 XX, 6.

243 XXI, 5.

ja lätlasi kõigilt rajadelt ja linnustest, ja ähvardades mittetulijaid karistusega ja ajades hirmu peale, kogusid tugeva sõjaväe. Ja ühes nendega läks Eggelbert, piiskopi õmees, kes sel aastal pidas Toreidas foogtiametit, koos sõjateenistuse vendade ja ristosõitjatega. /.../ Kuuendal [Viljandi linnuse piiramise] päeval ütlevad sakslased: „Kas te ikka veel panete vastu ega tunnista meie loojat?“ Selle peale nemad [viljandlased]: „Tunnistame teie jumala suuremaks meie jumalatest, ta on meist võitusaamisega painutanud meie meele teda austama. Sellepärast me palume, et te meid säästaksite ja nagu liivlastele ja lätlastele, nõnda paneksite ka meile halastusega peale ristiusu ikke.“ Sellejärel sakslased, kutsunud vanemad linnusest välja, esitavad neile kõik ristiusu õigused ja töötavad rahu ja vennalikku armastust.²⁴⁴

1215. aastal „senini mässulised ridalased keelduvad senimaani kristlaste seadusi vastu võtmast. Nende vastu määratakse sõjakäik. Kui nõnda siis issanda sündimise püha peetud, antakse liivlastele ja lätlastele käsk, et nad oleksid valmis, et koguneksid minema kristlase nime vaenlaste vastu. Nende vastu tulevad ka sakslased koos sõjateenistuse vendadega. Kohal on ka krahv Borgard ristosõitjatega, kes kõik üheskoos merejäänud mööda minnes jõuavad Eestimaa esimesse provintsi. /.../ [Sissepiiratud Soontagana linnuse] eestlastel sai palju haavata ja palju surma, sööstes liiga julgesti heitlusse ja just nagu ammuküttidele rohkem võimalust andes. Sellepärast paluvad nad lõpuks rahu, andes pärast paljude tapmist ja vee- ja toidupuuduse tõttu alla. Sakslased aga ütlevad: „Kui te tahate oma truudusetuse sõjariistad maha panna ja võtta oma linnusesse vastu tõelise rahu, mis on Kristus, siis me säästame teid hea meelega ja võtame teid oma vennalikku armastusse.“²⁴⁵

Esiteks nähtub neist kroonikakohtadest veel selgemini, kui ülaltoodutest, et ristosõitjad tõepoolest nägid oma Liivimaale tulemise eesmärgina ka paganate väevõimuga ristiusku pööramist. Kristlaste seaduste (kanoonilise õiguse) mittevastuvõtmine, st ristiusku mitte astumine oli põhjus sõjakäiguks.

Teiseks ja olulisemaks võib näha, kuidas ristiusu vastuvõtmine paganate poolt on nendes episoodides seostatud paganate „vennalikku armastusse“ vastuvõtmisega katoliiklaste poolt. Sellist sõnakasutust ei tuleks autori arvates pidada vaid krooniku ilukõneks või kujundlikuks viiteks Kristuse vendluse- ja armastuseõpetusele. Liivimaa Vanema riimkroonika uurijad on tähele pannud, et tolles 13. sajandi teisel poolel Saksa Ordu Liivimaa haru liikme kirja pandud ja tollaste sõjameeste maailmavaadet väljendavas kroonikas tõstetakse esile ka paganatest

244 XIV, 11.

245 XIX, 8.

sõjameeste vaprust, neid, kuigi vaenlasi, tunnustatakse väärt sõjameestena.²⁴⁶

1216. aastal, mil Viljandi sakalased olid ristiusu vastu võtnud, „tulid kokku riialased liivlaste ja lätlastega ja meister Volquin oma vendade ja ristisõitjatega, ühtlasi ka Theoderic piiskopi meestega, ja läksid sõjaväega, kuid siiski rahulikult, juba ristitud Sakalasse, kutsudes enda juurde selle provintsi vanemad, kelle nõuandel nad liikusid edasi teiste eestlaste juurde, ja need olid neile juhtideks.“²⁴⁷ 1219. aastal olid ristitud sakalased liivimaalaste jaoks ühisel sõjakäigul „meie kaasvennad“.²⁴⁸

Nagu ülal viidatud, veetsid ristisõitjad Liivimaal üldjuhul vaid aasta. Jonathan Riley-Smith on välja toonud, et ristisõitjaks käimine oli äärmiselt kulukas ning võitlustes saadud sõjasaak kulus pigem tagasisõidule, kui sai täiendama ristisõitja vara. Ristisõite võeti ette siirast usulisest veendumusest, et vastavate soorituste tegemine toob kaasa kergema surmajärgse saatuse, aga ka kaasneva sotsiaalse prestiiži saamiseks; 14. sajandiks oli ristisõidul käimine kujunenud rüütlikultuuri osaks.²⁴⁹ Ristisõidust saadavad hüved olid seega usulised ja sotsiaalsed ning viimased realiseerusid ristisõitja tavapärasel sotsiaalses keskkonnas, kodupaigas, mitte ristisõidu sihtkohas.

Eeltoodut arvesse võttes näib olevat põhjendatuim tõlgendada viiteid koos ristiusu vastuvõtmisega „vennaliku armastuse“ lubamisele mitte päris otsesõnu, küll aga sõjameheliku tunnustuse, nõ ametialase sõpruse ja edasise koostöö lubamisena. Liivimaale tulnud ristisõitja võis lugeda oma ristisõiduaasta kordaläinuks, kui ta sai oma arusaamise kohaselt parimal viisil Jumalale meelepärane olla ning seeläbi patulunastuse välja teenida, samuti paista silma sõjaliste kangelastegudega, mis andnuks juurde tema nõ sotsiaalsele kapitalile. Paganate sõjalise võitmisega nende ristiusule pehmitamine oli ristisõitjate silmis igati korrektne ristisõiduinstituudi realiseerimine. Kui aga see tulemus oli saavutatud, ei olnud ristisõitjal enam mingit põhjust olla (äsjasest) paganast sõjamehe suhtes vaenulik. Tasavägises võitluses, nagu ülalviidatud Viljandi linnuse piiramine Henriku kirjelduse järgi oligi, kujunes poolte vahel mõistetavalt vastastikune lugupidamine, millesarnast kajastab ka Liivimaa Vanem riimkroonika. Pärast, nüüd juba mõlemad katoliiklased olles, oligi mõistlikem teha koostööd, mis võimaldas efektiivsemaid rüüsteretki ja seeläbi rohkem sõjasaaki ja kuulsust mõlemale.

Seega nähtub, et ristisõitjad-rüütlid mõistsid ristisõiduinstituudi õiget realiseerimist seisnevat küll paganate ründamises ja nende ristiusu vastuvõtmisele sundimises, ent tegemist ei olnud

246 Eelmäe, Tarvel 2003, 8-10.

247 XX, 2.

248 XXIII, 7.

249 Riley-Smith 2009, 72-74.

põhimõttelise vaenuga. Pigem mõtestati vastaseid ennekõike endasarnaste sõjameestena, kellele tuli küll ristiusu vastuvõtmise osas nõ aru pähe panna, ent kellega võis seejärel vastastikku kasulikule koostööle asuda.

3.2.2. Realiseerimine laiendavas mõttes

Järgnevalt on toodud Henriku Liivimaa kroonika tekstikohad, mis kirjeldavad või annavad kaudselt aimu sellest, mis ristiõiduinstituudis sisalduvast sooritusest väljapoole jäävad kavatsused olid tulles või tekkisid kohapeal ilmikutel, kes saabusid ristiõitjatena Liivimaale. Küsitud on sisuliselt selle järele, mida lisaks patulunastuse saamisele mõned ristiõitjatest Liivimaalt veel soovisid. Ka siin on analüüs jagatud vastavalt materjalist nähtuval sisemisele loogikale temaatiliselt kaheks.

3.2.2.1. Läänistused

1201. aastal „piiskop [Albert], võttes enda juurde suurtsugu mehe Danieli ja Conradi Meiendorfist, läänistas neile kaks linnust, Lenevarde ja Üksküla.“²⁵⁰

Mõneti ekskursiivselt, ent edasise jaoks olulise konteksti loomiseks tuleb lühidalt peatuda siin kirjeldatud läänistamise olemusel.

Nagu Herbert Ligi on allikate, peamiselt ürikute analüüsi tulemusena näidanud, oli kogu 13. sajandil jooksul Liivi- ja Eestimaa talupoegade igasuguse maksustamise aluseks kõigi katoliiklaste suhtes kehtiv kümnisekohustus ehk kohustus loovutada 10% sissetulekust kirikule. Sealjuures oli kümnise maksmine korraldatud piirkonniti kas tõepoolest arvestusliku kümnendikuna tuludest (kümnis) või mingisuguse kokkulepitud, aasta-aastalt muutumatu maksumäärana (hinnus). Maksu nõudmise õiguslikuks aluseks oli aga mõlemal juhul kümnisekohustus.²⁵¹

Kirjeldades erinevate piirkondade eestlaste poolt ristiusu vastuvõtmist, märkis Henrik mõnikord ära ka kaasneva „maksu“ (*census*) tasumise kohustuse.²⁵² Vist siit on tuge leidnud ka üldajalooline käsitlus, mille kohaselt kasvas 13. sajandi algusega Eesti talupoegkonna maksukoormus oluliselt, sest „lisaks kohalikule ülikule hakkasid oma osa saama ka kõrgem maaisand ja kirik“.²⁵³ Ometi on eelmisel leheküljel korrektselt välja toodud, et nii kümnis kui

250 V, 1.

251 Ligi, H. Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni. Tallinn, 1968, 65.

252 XX, 6; XXI, 6; XXIII, 6.

253 Selart 2012, 69.

hinnus tuli tasuda kirikule ning et nende kogumise õigus läänistati sageli ilmikutele.²⁵⁴ Nagu ülal viidatud, nähtub allikatest selgelt, et ainsaks tasutavaks maksuks oligi kümnis. See tuli tasuda kas maaisandast piiskopile või vasallile, kellele piiskop oli selle kogumise õiguse läänistanud. Kümnis, hinnus ja vasallide sissetulek polnud talupoja jaoks eraldiseisvad, kumuleeruvad kohustused, vaid ühe ja sellesama kümnisekohustuse täitmise piirkonniti varieeruvad viisid. Lisaks Ligi välja toodule toetab sellist arusaama ka Henriku Liivimaa kroonika kirjeldus 1217. aasta kohta, mil järvalased lubasid tasuda „Liivimaa kirikule alatist maksu [*censum*] või kümnise asemel sisseseatud viljamõõtu.“²⁵⁵ Sõna „asemel“ näitab, et *census* kui maksu üldmõiste viitas kümnisele, tähistamata mingit täiendavat maksu.

Seega võib nentida, et kristianiseerimisejärgse 13. sajandi Eesti- ja Liivimaa talupoegadel oligi maksude osas vaid kümnisekohustus kiriku ees, mille kogumise õigus oli piiskoppidel, kes seda aga sageli välja läänistasid. Samasuguse, misjoni edenemisega koos aina kasvama pidava kümnise kogumise õiguse loovutamisenä tuleks mõista ka eeltoodud läänistusi rüütelitele Danielile ja Conradile.

Läänistamisele järgnevad aastad ei olnud aga misjoneerimise ja sellega koos ka kümnisemaksjate ringi laiendamise seisukohast kuigi edukad. Alberti tähelepanu kulus suhete korrastamisele semgalite ja kuralastega ning piiskopkonna tuumik-kirikuorganisatsiooni rajamisele, samuti tabasid Liivimaad leedulaste ja polotsklaste sõjakäigud.²⁵⁶

Esimest korda kuuleme Conradist seoses tema läänistusega uuesti 1205. aastal, kui „Üksküla linnuse juurde saadab ta [piiskop Albert] Conradi Meiendorfist, kellele ta oli juba ammu andnud selle linnuse benefiitsiks, et tema teate peale liivlased teaksid ette piiskoppi koos mõningate ristisõitjatega tulevat ja võtaksid ta lahkesti vastu nagu pojad isa, kellega nad korraldaksid omavahel rahupidamist ja usu edasilaotamist.“²⁵⁷

Sellest ja eriti all järgmisena toodud kroonikakohast ilmneb, et vahepeal polnud ükskülalased kirikule kümnist maksnud. Samas, nagu ülal 3.2.1.2 toodud, oli ristisõitjaks käimine kulukas ettevõtmine. Võib seega arvata, et rüütel Conradi ootused olid toodud kroonikakohas kirjeldatud hetkeks suured – oli ta ju talle „juba ammu“ lubatud kümnisetulu oodates elanud Liivimaal omal kulul tavapärase ühe asemel tervelt neli aastat.

Järgnevate kirjelduste puhul tuleb arvestada kroonik Henriku sõnu, et „[e]i ole aga siin

254 Selart 2012, 68.

255 XXI, 6.

256 V, 2-3; VI, 1-3, 5; VII, 4; VIII, 1.

257 IX, 8.

[kroonikas] midagi muud juurde lisatud kui see, mida me peagu kõik oma silmaga nägime; ja mida me oma silmaga ei näinud, seda saime teada nendelt, kes nägid ja juures olid.²⁵⁸ Seega võib arvata, et järgnevais kirjeldusis kajastub rüütel Conradi kui algusest peale sündmuste keskmes viibinu kirjeldus ja ühtlasi versioon toimunust.

Selsamal 1205. aastal, võib-olla isegi kohe järgmisel päeval „liivlased, kes pärast ristimisarmu vastuvõtmist esimestelt liivlaste ülemkarjaselt Meynardilt Kristuse usku pilkasid /.../ kutsudes, kui hommik tulnud, nimetatud Conradi enda juurde, üritavad teda salaja tappa. Kuid et ettemääratud nool tabab harvem, tuleb tema nende salakavalust teades, sõjariistad ümber, koos oma kaaslastega nende juurde välja ja vastab kohasel viisil iga asja peale, kui nad temaga paljudest asjadest vestlevad.²⁵⁹

Kahjuks ei ole kajastatud, milles seisnes „vastab kohasel viisil iga asja peale“. Milline oli Conradi suhtumine ja hoiak? Mis mulje ta „sõjariistad ümber“ kokkusaamisele tulles ükskülalastele jättis? Samuti, tekst ütleks otsekui, et ükskülalased üritasid Conradit esmalt tappa, mistõttu rüütel relvastus, millele järgnes aga veel kokkusaamine ja paljudest asjadest vestlemine. Kui ka sellist eluliselt raskesti ettekujutatavat kirjeldust uskuda, jääb küsimus, kuidas Conrad tapmiskatsesest või -kavatsusest teadis?

Järgnevalt „tulevad juurde mõned, kes piiskopi eel liiguvad. Sellest veel enam jahmunud ja põgenema pistnud liivlased usaldavad end paatide armu hooleks ja sõidavad koos oma naiste ja lastega ülesjõge Lenevarde linnuse poole, näidates sellega küllalt selgesti, et nad juba ammu vastuvõetud ristimisest vähem hoolisid.²⁶⁰

Arvestades ülaltoodut, et piiskop Albert saatis Conradi ükskülalaste juurde, „et tema teate peale liivlased teaksid ette piiskoppi koos mõningate ristisõitjatega tulevat“, tuleks piiskopi eel liikujaid mõista ristisõitjatena. Autorile näib selle ja eelmise kirjelduse põhjal, et erinevalt (ilmselt) Conradi Henrikule esitatud pildist lõi Conrad kokkusaamisele relvastatult tulles kohe alguses konfliktse eelhäälestuse, mida võis süvendada tema kui saksi sõdalaskultuuri esindaja arrogantne hoiak (mis väljendub kroonikas ehk Conradi edasiantu põhjal kirja pandus „vastab kohasel viisil iga asja peale“). Kui seejärel saabus kokkusaamisele veel Conradi-sarnaseid mehi, ristisõitjatena ilmselt samuti relvis, tajusid ükskülalased ohtu ja põgenesid. Kuivõrd kajastus sellises teguviisis ristiust vähem hoolimine, on iseküsimus. Conradil oli aga võimalik olukorda nii esitada ning selline rõhuasetus oli talle ka kasulik. Usutaganejate vastu

258 XXIX, 9.

259 IX, 8.

260 *Ibid.*

oli igati legitiimne pruukida vägivalda, mis oli usutavasti Conradi kui ristisõidule tulnud rüütli tugevamaid külgi, et sundida neid taas usku tunnistama ja sellega koos ka kümnist maksma.

Seejärel, „[k]ui siis nüüd ristisõitjad näevad vastristitud liivlasi sedavõrd eksituses olevat ja otsekui koeri okse juurde tagasi minevat, sest et nad kunagi vastuvõetud usu unustavad, ajavad nad jumala vihast süttinuna põgenejaid taga. Aga niipea kui nad märkavad, et need on ühinenud teiste paganatega Lenevardest, oma külad maha jätnud ja koos nendega metsade pelgupaikadesse läinud, süütavad nad, tule otsa pannes, nende linna põlema. /.../ Kui sellejärel ristisõitjad mööda Väinat ülespoole tõusevad, ennäe, taanduvad Askrade linnuse liivlased, kuuldes toimunust, metsa ohutumatesse kohtadesse. Siis sündis, et kui nende linnus on jumala armu läbi maha põletatud, teevad nad sakslastega rahu, andnud pantvange, ja lubavad peatselt Riiga tulla ja seal end ristida lasta.“²⁶¹

Siin ilmestub taas ristisõitjate arusaam ristisõiduinstituudi realiseerimisest kui paganate ründamisest (vt 3.2.1.1). Kui konflikt oli tekkinud, jätkasid ristisõitjad oma hävituslikult haardelt tõesti muljetavaldavat sõjakäiku ka naabruses asuvate paganate vastu, põletades lühikese ajaga maha kaks linnust. Sellises haardes võiks näha ka Conradi ambitsiooni kehtestada end piirkonnas, kust laekuma pidavat maksutulu ta oli juba aastaid oodanud, lõpuks ise ja reaalse jõuga.

Vahepeal – kroonikast ei selgu, kas mõni päev või mõni kuu hiljem – kohtus piiskop Albert eeltoodud sündmuste toimumispaikade lähistel Koknese linnuse valitseja Vjatškoga ja sõlmis temaga rahu (mitte varasemaid võitlusi, mida polnud olnud, lõpetava, vaid tulevase välistava).²⁶²

Seejärel „ohustavad [kohtumiselt Vjatškoga] tagasiminevaid ristisõitjaid [ja piiskop Albertit] nende teel ülitihedas metsas Meemeküla tee ääres väga rängasti kahe linna, Lenevarde ja Üksküla liivlased. Pääsedes nende rünnakust ilma suure ohuta, jõuavad nad Ükskülasse. Vaadates, et see linn, kunagi piiskop Meynardi ehitatud, on väga kindel ja pealegi tühi, näis neile, et liivlased, kes, olgugi ristitud, olid senini siiski mässulised ja uskmatud, pole niisugust kindlust väärt. Ja sellepärast pannes Conradi seda benefiitsi valdama, jätavad nad talle ristisõitjate hulgast mõned vaprad ja võitlusvalmis mehed.“²⁶³ Seejärel „läksid ristisõitjad veidi aja pärast Üksküla linnusest välja viljamaksu koguma; metsades varitsevad liivlased löid nendest seitseteistkümmend maha /.../. [Liivlased märkasid], et need [Üksküla kivilinnuses

261 IX, 8-9.

262 IX, 10.

263 IX, 11.

olijad] nii võideldes kui jutlustades iga päevaga aina enam tugevnevad. Sellest ongi, et kõik Väina ümbruses asuva liivlased lepivad ära isand piiskopiga ja teiste sakslastega, andnud araks muutununa ja segadusse sattununa pantvange, ja kes neist seni paganad olnud, lubavad end ristida lasta. Seetõttu lubatakse neil, mitte ärateenimatult, külad ja põllud ja mis nad õigusega näisid kaotanud olevat, jälle tagasi saada, aga Üksküla küla juurde püstitatud kindlustusest jäetakse nad täiesti välja, ja nii Lenevarde kui Üksküla omad pöörduvad oma koju tagasi.²⁶⁴

Ristisõitjad, võimalik, et Conradi eestvedamisel, kehtestasid end lühikeseks ajaks väinaliivlaste üle jõuga. Seejärel võttis aga piiskop Albert olukorra oma kontrolli alla ning määras Conradi kui kümneläänimehena püsivalt Liivimaale jääja asupaigaks tühja Üksküla kivilinnuse (mitte ajada segi liivlaste Üksküla linnusega), mis oli ehitatud 1180. aastatel piiskop Meinhardi algatusel. Muu olukorra, sh liivlaste Üksküla ja Lenevarde linnuste kuuluvuse, taastas Albert endisena. Nii ongi 1212. aasta kontekstis mainitud Lenevarde „selle provintsi vanema Uldewene“ tegevust.²⁶⁵ Kuna väinaliivlastest said nüüd ka faktiliselt katoliiklased, sh kümnesmaksjad, oli linnusepealikuks saanud Conradil lõpuks ka sissetulek.

Arvestades, et 1208. aastal tegi Koknese Vjatško „Lenevarde rüütli Danieli /.../ inimestele õige palju kahju“²⁶⁶, ent Lenevarde linnus oli saanud 1205. aastal tagasi lenevardelastele, asus ka rüütel Daniel, kellele Albert oli 1201. aastal läänistanud lenevardelaste maksma hakatava kümne, Üksküla kivilinnusesse.

Eeltoodu põhjal võib nentida, et leidis ristisõitjaid, kes soovisid lisaks ristisõiduaasta eest saadavale patulunastusele Liivimaalt ka kümnelääni. Daniel ja Conrad polnud sealjuures ainsad. 1209. aastal said analoogse sissetuleku samuti ristisõitjana Liivimaale tulnud Rodolf Jerichow'st²⁶⁷, 1224. aastal Engelbert Thisenhusenist, Tartu piiskop Hermann'i vend Theoderic, Helmold Lüneburgist ja Johannes Dolenist.²⁶⁸

Sealjuures polnud kümnis ainus läänistatav sissetulek, mida ristisõitjad võisid Liivimaalt tahta. 13. sajandiks oli tavaline, et piiskop ei mõistnud oma piiskopkonnas vastavates asjades kanoonilise õiguse järgi õigust alati ise, vaid määras selleks esindajaid.²⁶⁹ Kanooniline kriminaalmenetlus põhines erasüüdistusel ning menetluskulud – võib arvata, et paljude asjade

264 IX, 12-13.

265 XVII, 5.

266 XI, 8.

267 XIII, 1.

268 XXVIII, 8.

269 Brundage 2005, 121-122.

peale jagatuna ka kohtuniku ülalpidamise – pidi kandma süüdistaja.²⁷⁰ Piiskop Albertil oli tarvis, et Liivimaal oleks pidevalt kohal heidutav hulk katoliiklaste sõjajõudu. Sealjuures võimaldas ajastu õigusmõttele omane läänistamise kontseptsioon anda üle mistahes tuluallika, mitte ainult maksukogumisõiguse.²⁷¹ Näib, et sellist võimalust Albert ka kasutas.

1207. aastal avaldasid Toreida liivlased, kes olid, nagu 2.3.3. toodud, tähelepandivas osas juba enne Alberti 1200. aastal Liivimaale tulekut Theoderici poolt ristitud, soovi, et nende preester Alebrand „nii nagu vaimulikus õiguses [*iure spirituali*], nõnda lahendaks neil kristlaste õiguse [*iura christianorum*] järgi ka ilmalikke kohtuasju [*in civilibus causis*], mida meie ütleme ilmalikus õiguses [*iure seculari*]. Liivlaste hõim oli nimelt varem väga alatu ja igauks võttis oma ligimeselt, mis sel oli, ja seepärast keelati ristimisega seda laadi vägivald, röövimine, vargus ja muu sellesarnane ära; keda aga enne ristimist oli röövitud, need, kurvastades oma vara kaotuse pärast, sest nad ei julgenud pärast ristimist oma vägisi tagasi võtta, palusid seda laadi kohtuasjade lõpuleviimiseks ilmalikku kohtunikku“.²⁷²

Läbi Henriku võõras kultuurikeskkonnas tegutseva misjonipreestri perspektiiviprisma võib näha, et liivi eelkristlikud õigustavad tunnustasid üsna laialt omaabi, vägivallani välja, milline menetlusviis ei sobinud aga kokku kanoonilise õigusega. Kaotanud kanoonilise õiguse nende suhtes kehtimahakkamisega võimaluse oma nõudeid sel moel maksma panna, ootasid neofüüdid kanooniliselt õiguselt (*iura christianorum*, mitmuses võib näha viidet *ius antiquum*'ile ja *ius novum*'ile²⁷³) ka lahendust. Toreidalased soovisid, et kanoonilise õiguse järgi lahendataks ka asju, mis vaikimisi pigem ei kuulunuks vaimuliku kohtuvõimu jurisdiktsiooni ehk tulnuks lahendada ilmalike õigustavade alusel.

Toreidalaste soovi kohaselt „pandi preester Alebrandi peale esialgu niihästi vaimulike kui ilmalike kohtuasjade ärakuulamine. /.../ Liivlastele meeldis see kristlaste komme esimesel

270 Brundage 2005, 142.

271 Selart 2012, 110.

272 X, 15.

273 Vt sel teemal Oad, K. Berman and Livonia – Two Prodigious Strangers. *Rechtsgeschichte*, 2013, 21, 215-218 (216). Mõistele *iura christianorum* on omapoolse tõlgenduse andnud ka Ivar Leimus – Leimus, I. *Iura christianorum* – Läti Henriku sõnakõlks või nõks paganate alistamiseks? - *Tuna*, 1, 2011, 9-19. Tema on näinud nendes sõnades nii vaimulike kui ilmalike koormiste pealepanekut ja kristianiseeritavate rahvaste igakülgselt allahetmist. Sellise pildi maalimisel on vägagi kaheldava loogikaga võttena koondatud kokku kõikvõimalikud kohustused, mis üks või teine Eesti või Läti alal asunud võimukandja või kogukond endale mõne katoliiklastega sõlmitud lepinguga rohkem kui 30-aastase perioodi jooksul võttis, ning selliste kohustuste summa loetud mõiste *iura christianorum* sisuks. Autori arvates on tegu lisaks loogiliselt põhjendamatu ka uurimuslikult ebavajaliku konstruktsiooniga. Mõiste ise, *iura christianorum*, mõnel puhul ka *iura christianitatis*, kristlaste ehk kristlaskonna õigused, viitab üsna üheselt kõigi katoliiklaste ühisele, partikulaarsele tavaõigusele vastanduvale kanoonilisele õigusele. Et see termin viitas konkreetsele õigusnormistikule, tuleneb ka ülaltsiteeritud X, 15, mille kohaselt „kristlaste õiguse järgi“, *secundum iura christianorum*, sai lahendada konkreetseid kohtuasju.

aastal, sest seda laadi foogtiametit [*advocacie*] pidasid ustavad [*fideles*, st sama hästi ka „usklikud“; siin vist vaimulike tähenduses]; hiljem väärus see väga suurel määral kogu Liivimaal, Latgales ja Eestimaal mitmesuguste ilmalikust seisusest ilmalike kohtunike kätes, kes seda foogtiametit [*advocacie officium*] pidasid rohkem oma kukru täitmiseks kui jumala õiglust silmas pidades.²⁷⁴

Preester Alebrand oli kohtunikuks olnud „esialgu“; järgnevalt, võiks arvata, et koos talle kanoonilise õiguse kohtuniku ameti tulude läänistamisega, „saadeti selsamal aastal Godfrid, keegi ristisõitja rüütel, Toreidasse ilmaliku õiguse järgi foogtiametit pidama [*ad procurandum officium advocacie in iure seculari*, võiks tõlkida ka „pidama [piiskopi] esindaja ametit ilmaliku õiguse asjades“, vt lähemalt allpool]. Kihelkondades ringikäimisega, lahendades inimeste kohtuasju ja tülisid, kogus ta raha ja õige palju kingitusi, andes pisut üle piiskopile, jättis rohkem endale. Sellest kurvastades ta kasti lahti murdnud, leidsid mõned teised ristisõitjad varga viisil kogutud varast üheksateist marka hõbedat, välja arvatud palju muud, mis ta oli juba ära pillanud. Ja et ta õigust väänates ja vaeseid rõhudes ja ülekohtuseid õigeks mõistes ja vastristituid koorides ülekohtuselt oli toiminud, sündis jumala õiglase kohtumõistmise järgi, et ta teiste hirmuks sattus sellesse häbisse, ja nagu mõned on teatanud, suri hiljem väga autut surma.²⁷⁵

Selliseid *advocatus*'eid on valitsevas üldajaloolises käsitluses nähtud kohtadel uue ilmaliku võimu teostajatena, foogtidena.²⁷⁶ Godfridi tegevust kirjeldav jaotis on kroonikas tituleeritud „*De primo advocato Godfrido*“, mille Richard Kleis on eestistanud kui „Esimesest foogtist Godfridist“.²⁷⁷ *Advocatus* tähistas keskaegses ladina keeles aga laias tähenduses esindajat, eestkõnelejat.²⁷⁸ Tõlge ilmaliku võimu ametnikule viitavaks foogtiksi ei ole tingimatu, nagu ei ole ka olukorra mõistmine uue ilmaliku võimu sisseseadmisenä.

Asjakohane, ülal ära toodud kroonikatekst ei jäta ei otsest ega kaudsetki muljet, et *advocatus* Godfrid olnuks Liivimaa kiriku kui uue ilmaliku võimu nõu haldusaparaadi esindaja. Hoopis rohkem allikaga kooskõlas on tõlgendus, et Godfridile oli tema Liivimaal hoidmiseks läänistatud – nagu Danielile ja Conradile kümnisetulu – osa piiskopi kanoonilise õiguse järgi kohtupidamise õigusest koos kaasneva sissetulekuga (milline korraldus küll lõpuks oma eesmärgi ei täitnud). Analoogete vaimuliku võimu tulutoovate komponentide läänistuste

274 X, 15; XI, 4.

275 XI, 4.

276 Selart 2012, 41.

277 XI, 4.

278 Niermeyer, J. F. *Mediae Latinitatis lexicon minus*. Leiden, 1993, 26-27.

saajatena (või ka lihtsalt piiskop Alberti esindajatena tähtsamates neofüütide linnustes) võib ja ehk tulekski mõista ka teisi *advocatus*'eid, kelle tegevuse kohta põhjalikumat infot ei ole.²⁷⁹

Seega võib öelda, et leidus ristsõitjaid, kes soovisid Liivimaalt püsivat sissetulekut, piiskop Albert aga vajas püsivat sõjajõudu. Lahendusena läänistas Albert üksikutele ristsõitjatele välja erinevaid vaimuliku võimu tuluallikaid, nii kümnisekogumise kui kanoonilise õiguse järgi kohtupidamise õigust.

3.2.2.2. Ilmalikud valdused

Allikaliselt mitte küll samavõrd kinnitatult, ent siiski piisava kindlusega võib nentida, et leidus ka ristsõitjaid, kes soovisid Liivimaalt mitte mõne vaimuliku tuluallika läänistamist, vaid omaenda ilmalikke valdusi. On oletatud, et mitmetel 13. sajandil ristsõitjatena Liivimaale tulnud aadlikel võisid olla Liivimaale oma võimuala loomise plaanid; kaudsete allikate põhjal näib, et Liivimaal vaimulikuna tegutsenud Lippe Bernhard soovis luua oma pojale Hermannile siinsetele maadele lausa kuningriiki.²⁸⁰ Conradigi 1205. aasta agressiivsuse puhul võiks küsida, kas põhjuseks oli tema soov sundida liivlased jõuga kümnist maksma või hoopis luua kaua oodatud, ent mittelaekunud kümnisetulu asemel endale vahetu jõu sunnil ilmalik sissetulek? Samuti, kas teiste samas Väina-äärses laastamisretkes osalenud ristsõitjate ambitsioonid ei olnud ehk samalaadsed? Sellistest plaanidest ükski küll ei realiseerunud, ent ristsõiduinstituudi laiendavas mõttes realiseerimise uurimisel võib nentida, et selliseid kavatsusi ristsõiduinstituudi realiseerimisega kaasnes.

Ülal 2.2.5 jõudis autor seisukohale, et ei ole allikaliselt tuvastatav Liivimaa misjonipiiskoppide kavatsus saada ristsõitjate jõul Eesti- ja Liivimaa ilmalikeks valitsejateks. 3.2.2.1 ja käesolevas jaotises on leitud, et endale ilmaliku võimuala loomise kavatsusi polnud ka enamikul ristsõitjatest ning igal juhul ristsõitjate sellised kavatsused ei realiseerunud. Ometi on üldteada ajalooline tõsiasi, et alates 13. sajandist oli Eestimaa ilmalik ülemkiht saksakeelne. Vastuolu selle tõsiasjaga seaks käesoleva töö tulemused kahtluse alla. Et käesoleva töö tulemused oleksid magistritööle kohaselt põhjendatud, on vajalik anda ka keskaegse Eestimaa ilmaliku ülemkihi saksakeelsusele selle töö tulemustega ühilduv selgitus. Siinleitud arvesse võttes, mida tuleks näha põhjusena, et kohalikud ilmalikud ülikud – *seniores, meliores, nobiles* – pärast 13. sajandi I veerandit enam Eesti- ja Liivimaa poliitilises elus tooniandvate otsustajatena ei nähtu?

279 XVI, 3, 7; XVIII, 2; XXV, 5.

280 Selart 2012, 111.

Kohaliku ülikonna ilmaliku võimu kaotamise põhjuseks näib olevat olnud nendega nõ samas liigas mängiva, samuti ilmaliku valitseja Taani kuninga Valdemar II tegevus.

1219. aastal, olles saanud selleks, nagu 2.3.3. toodud, 1218. aastal soliidse õigusliku aluse, asus Valdemar II end Eestimaa õiguspäraseks ilmaliku võimu kandjaks lugedes Eestimaad vallutama. Põhja-Eestis hukkus järgnenud aastatel lahingutes ja vandenõudes arvestatav osa kohalikust ülikonnast.²⁸¹ Osast said kuninga vasallid.²⁸² Võib arvata, et ülejäänud säilitasid elu, ent kaotasid positsiooni.

Pärast paljusid 1219. aastale järgnenud vaidlusi taanlaste ja liivimaalaste vahel ning tehtud ja tagasivõetud tahteavaldusi, 1221. aastal „Sakalas ja Ugandis aga andsid nad [Tallinnas viibivad taanlased, sh peapiiskop Anders Sunesen] kõik kuninglikud ja ühtlasi ilmalikud õigused sõjateenistuse vendadele“.²⁸³ Selle kinnituseks 1222. aastal „Sakalas ja Ugandis aga loovutas ta [Valdemar II] kuninglikud õigused sõjateenistuse vendadele“.²⁸⁴ Taanlased tunnustasid Mõõgavendade Ordu Sakala ja Ugandi legitiimse ilmaliku võimu kandjana.

Olles nähtavasti kindlad, et kuningas kinnitab peapiiskopi lubatu, juba 1221. aasta sügisel „olid sõjateenistuse vennad oma sulastega nii Ugandi kui Sakala kõigis linnustes, kandes hoolt foogtiametite [*advocacias*] eest ja kogudes makse ja hoides piiskopile tema osa“.²⁸⁵ 1207. aastal olid mõõgavennad ja piiskop Albert kokku leppinud – ja 1220. aastal oli seda kokkulepet kinnitatud –, et kolmandik Liivimaa kirikule laekuvast kümnisest läheb mõõgavendadele.²⁸⁶ Sellest, et mõõgavennad olid läinud *advocatus*'teks paljukesi, aga ennekõike järgnevatest sündmustest näib, et pelgalt kümnisekogumise administreerimine polnud aga kõik, mida mõõgavennad, äsja katoliikliku maailma jaoks legitimeeritud kui Sakala ja Ugandi õiguspäraseks ilmalikud valitsejad, kavatsesid. Võiks arvata, et pärast Valdemarilt kinnituse saamist 1222. aasta suvel üritasid mõõgavennad ennast, võib-olla ajutiselt edukaltki, Sakala ja Ugandi linnustes valitsejatena maksma panna.

1223. aasta alguses aga, nagu ülal 2.2.4. toodud, tapsid või vangistasid viljandlased kõik Viljandis viibivad mõõgavennad; viljandlaste edu järel tehti sama ka Leoles, Tartus ja Otepääl. Kõikjal peale Otepäa kasvas mõõgavendadevastane vaen üle ka apostasiaks; neist sündmustest pärineb viljandlaste teade Riiga, et nad „edaspidi enam ristiisku vastu ei võta,

281 XXIII, 2; XXIV, 1, 7; XXVII, 6.

282 Selart 2012, 66.

283 XXV, 1.

284 XXVI, 2.

285 XXV, 5.

286 XI, 3; XXIV, 2.

senikaua kui maale on järele jäänud üheaastane või küünrapikkune poisike²⁸⁷. Piiskop Hermann kasutas olukorda ära mõõgavendadelt enda kui Ugandi ilmaliku võimu kandja tunnustamise nõudmiseks.²⁸⁸ Nagu 2.2.4. toodud, reageeris piiskop Albert apostasiale nii 1212. aastal koivaliivlaste kui ka 1220. aastal Mežotne semgalite puhul ristisõitjate usutaganejate vastu suunamisega. Nüüdki saatsid Liivimaa vaimulikud ristisõitjaid sakalasi ründama. 1223. aasta suvel löödi esmalt teises Ümera lahingus puruks sakalaste sõjavägi ja seejärel alistusid piiramise järel Viljandi ja Leole linnused. Mõõgavennad panid oma Valdemarilt saadud õigused jõuga maksma.²⁸⁹ 1224. aastal Liivimaale jõudnud Albert suunas isiklikult, nagu 2.2.4. toodud, ristisõitjate ja teiste katoliiklaste sõjaväe põhimõtteliste apostaatikute tugipunkti, Tartu linnuse vastu. Pärast pikka ja rasket piiramist vallutatud linnusest jäi ellu vaid üks Venemaale teadet viima saadetud mees.²⁹⁰

Sakala ülikkond seega kas hukkus 1223. aastal või said neist end jõuga ilmalike valitsejatena kehtestanud Mõõgavendade Ordu alamad. Mis puutub Ugandisse, siis 1224. aastal „ugalased rõõmutsesid samuti piiskop Hermanni võimu üle, kes oli Otepääl“.²⁹¹ Sealjuures näib, et 1224. aastal piiskop Hermann poolt sisse seatav vaimulik võim oligi ainus reaalne võimukorraldus, mis selleks ajaks ugalasi hõlmas.

1215. aastal olid latgalid Ugandit pretsedenditu julmuse, haarde ja intensiivsusega rüüstatud.²⁹² Võiks arvata, et selle käigus hukkus arvestatav osa ilmaliku võimu kandjatest, seisuslikust ülikonnast.²⁹³ 1216. aastal vallutas – või kroonika ülal 2.2.5 toodud sõnastuse järgi pigem ilma erilise pingutuseta hõivas – Pihkva Vladimir Otepääl linnuse, mis oli (või toleks ajaks juba oli olnud) Eestimaa kagunurgast Virumaani ulatuva võimkonna keskus.²⁹⁴

287 XXVI, 9.

288 XXVI, 13, XXVIII, 2. LECUB I, 61, 62, 63.

289 XXVII, 1-2.

290 XXVIII, 6.

291 XXVIII, 2.

292 XIX, 3 (siinkohal iseäranis olulised kohad autori välja toodud): „Talibaldi pojad Rameko ja Drivinalde /.../ tungisid Ugandisse, rüüstates ja andes tuleroaks kõik külad, ja **kõrvetasid kättemaksuks Talibaldi eest elusalt kõiki mehi, keda nad kätte said, ja pistid põlema kõik nende linnused**, et neil ei oleks seal mingit varjupaika. Ja nad otsisid neid üles metsade pimedast pelgupaikadest, ja **nood ei suutnud end kuskil nende eest peita**, ja tapsid metsadest väljatoodud ära ja viisid nende naised ja lapsed endaga kaasa vangi /.../. Ja tagasiminejatele tulid teel vastu jälle teised lätlased ja liikusid edasi Ugandisse, **ja mis ühed olid tegemata jätnud, viisid teised täide. Sest need jõudsid küladesse ja provintsidesse, kuhu teised polnud tulnud**, /.../ nad võtavad kinni neid, kes tulevad metsadest põldudele või küladesse toidu järele, ning ühtesid tulega kõrvetades, teistel mõõkadega kõri maha lõigates teevad neile mitmesugust piina, kuni nad annavad neile välja kogu oma raha, juhatavad neid kõigisse oma metsade pelgupaikadesse ja annavad naised ja lapsed nende kätte. /.../ **Ja käies läbi kõik provintsid kuni Emajõe ni Tartus, ei säästa nad kedagi, vaid tapavad, mis iganes on meessugu** /.../.

293 Henriku Liivimaa kroonikas muinaseesti võimukandjate kohta pruugitud sõna *seniores* sisustamise kohta Euroopa õigusajaloo ja Eesti arheoloogilise materjali taustal vt Oad 2012, 152-153.

294 Oad 2012, 156-157.

Ugandi järelejäänud ilmalikke valitsejaid või sellele positsioonile pretendeerijaid hukkus seega ilmselt ka Vladimiri sõjakäigu tõttu. 1223. aastal oli liitunud Tartus kindlustunud apostaatikutega, kelle seas oli ilmselt ka Ugandi ülikuid, Koknese endine valitseja Vjatško. Tartlaste liidriks saanud Vjatškol oli nähtavasti kavatsus rajada Tartu ümber omaenda võimuala – „kes iganes andameid ei tasunud, nende vastu suunas ta sõjaväe ja laastas kõik talle vastuhakkajad maad /.../ oli silmuseks ja suureks kuradiks sakalastele ja teistele ligidal asuvatele eestlastele“.²⁹⁵ Võiks seega arvata, et Ugandis oli kohalik ilmalik valitsejakiht 1224. aasta lõpuks praktiliselt täielikult hävinud, nagu ka ühiskonnastruktuurid üleüldse lakkamatu rüüstamise tõttu murenenud. Näib, et piiskop Hermann hakkas oma piiskopkonda rajama veel vaid vaevu asustatud ja võimuvaakumis alale.

Saarlased võtsid ristiusu vastu 1227. aastal.²⁹⁶ Saaremaal näibki seesama eliit, kes kristianiseerus, olevat säilitanud oma positsiooni ka Saare-Lääne piiskopkonna struktuuris. Sama näib olevat olnud lugu Läänemaa valitsejakihi, kelle esindajad 1224. aastal „tulnud Riiga, astusid taas piiskopi [Alberti] sõnakuulmise [*obedientiam*, st vaimuliku võimu] alla“.²⁹⁷ Sealjuures ei ole allikatesse 13. sajandil Läänemaal mõjukana ilmuva ja hiljem mujalgi Eestimaal tooni andva Lodede suguvõsa päritolu teada.²⁹⁸ Võttes arvesse ka ülal 2.2.5 toodut, et piiskopid taotlesid keisrilt lääne pigem taanlaste tõrjumiseks kui kohalike allaheitmiseks, võiks küsida, kas 1230. aastatel tegutsenud ja ürikutes stiftifoogti ehk piiskopkonna ilmaliku valitseja ja sõjajõu juhina kajastuv Lodede suguvõsa pea Johann²⁹⁹ oli sisserännanust kümneläänimees või hoopis oma harjumuspärast ilmalikku võimu teostava kohaliku ülikusoo esindaja? Autorile näiks käesolevas töös leitu taustal, et pigem võiks arvata viimast.

3.3. Ristisõiduinstituudi realiseerimine taanlaste poolt

Järgnevalt on analüüsitud kolme Henriku Liivimaa kroonika tekstikohta, mis kajastavad ristisõiduinstituudi realiseerimist taanlaste poolt. Nagu ülal toodud, on taanlaste puhul realiseerimise all mõistetud konkreetseid tegevusi, mis järgnesid Taani kuningakoja poolt ristisõiduinstituudi rakendamisele. Esimene alltoodud episoodidest jääb sellisest mudelist küll rangelt võttes välja, ent kajastab siiski ristisõiduinstituudi realiseerimist taanlaste poolt üleüldse, samuti on see järgnevate kroonikakohtadega sisulises seoses, mistõttu on seda siin ka vaadeldud.

295 XXVII, 5; XXVIII, 2.

296 XXX, 5.

297 XXVIII, 7. Kleis, Tarvel 1982, 253 komm 16, 39 komm 14. Selart 2012, 66-67.

298 Selart 2012, 113.

299 *Ibid*, 82, 114.

1217. aastal „krahv Albert Lauenburgist kuulis kõigest kurjast, mida venelased koos eestlastega olid teinud Liivimaa kirikule; ja võtnud risti pattude andekssaamiseks, asus ta oma rüütlitega ja toimekate ja suursuguste meestega Liivimaale teele“.³⁰⁰ Sellesama aasta sügisel, pärast Madisepäeva lahingut, „kui krahv Albert jõudis sakalaste tapatalgutelt tagasi, ihkas ta ise ette võtta teise sõjakäigu Saaremaale ja käskis teha suurema [kiviheite]masina ja õhutas kõiki selleks teekonnaks. Selsamal talvel kuulutati mitu korda välja sõjaväe kokkutulek, kuid et voolas paduvihma ja merejää lagunes, ei võinud nad Saaremaale pääseda, sest see on meresaar.“³⁰¹

Piiskop Alberti kaastöölise preester Henriku kirjutatud kroonikas on jäetud märkimata, et nimetatud Lauenburgi Albert oli Taani kuningas Valdemar II lähemaid ja ustavamaid vasalle.³⁰² Seega võib arvata, et krahv Albert saabus Liivimaale Valdemari suunamisel. Silma torkab seos 1206. aasta taanlaste-saarlaste vastasseisu ja krahv Alberti püsivuse vahel katsetes viia Riia ristsõitjad sõjakäigule just Saaremaale. Kas ta üritas saarlaste nõrgestada, et Saaremaalt ei lähtuks rüüsteretki Taani? Või oli tegemist ettevalmistustega hoopis kuningakoja enda (toimumata jäänud) sõjakäiguks Saaremaale? Igal juhul nähtub siit, et Taani kuningakoda kasutas ristsõiduinstituudi realiseerimist – vastavalt oma vasallide poolt – oma huvide edendamiseks ka siis, kui taanlased ise ristsõiduinstituuti ei rakendanud.

1218. aastal, pärast piiskoppide Alberti ja Theoderici kohtumist Valdemar II-ga, Albert „ise lükkas sel aastal edasi oma teekonna Liivimaale, et tuleval aastal tulla tugevama ja suurema hulgaga. Ja ta seadis enda asemele Halberstadt'i dekaani, kes koos Henric Borewiniga, Vendimaa aadlimehega, ja mõningate teiste ristsõitjatega läks Liivimaale, et seal oma palverännuaasta lõpule saata.“³⁰³ Seejärel, 1219. aasta alguses „Pihkva venelased läkitasid saadikud Liivimaale, öeldes end sakslastega rahu tegevat. Kuid nende kavatsused koos eestlastega olid alati kurjad ja igasugu salakavalust täis. Seda mõistes saatsid riialased liivlastele ja lätlastele sõna ja kogusid sõjaväe, et minna eestlaste vastu. Ja paastu alguse paiku tulid nad Salatsi äärde kokku, ja seal olid Volquin, sõjateenistuse meister, koos Henric Borewiniga ja ristsõitjatega ja liivlased ja lätlased, ja nad läksid /.../ Revala provintsi poole. /.../ Kui aga hommik kätte jõudis, käisid nad ringi kõiki külasid pidi, pannes neid põlema ja tappes inimesi ja võttes teisi kinni ja röövides palju kariloomi ja saaki /.../. Kolme päeva pärast läksid nad ära üle merejää, mis oli lähedal, ajades endaga kaasa kogu röövsaaki

300 XXI, 1.

301 XXI, 5.

302 Selart 2012, 48.

303 XXII, 1.

ja vange – seal lähedal on nüüd taanlased oma linnuse [Tallinna] ehitanud.³⁰⁴

Nagu ülal 2.3.3 järeldusele jõutud, sõlmisid 1218. aastal Taani kuningas Valdemar II ja Eestimaa piiskop Theoderic kokkuleppe, millega Theoderic tunnustas Valdemari Eestimaa õiguspärase ilmaliku võimu kandjana, legitimeerides seeläbi Valdemari tulevase Eestimaa-vallutuse, mis omakorda võimaldanuks ka tegelikult sisse seada Theoderici formaalselt juba 1211. aastast olemasoleva Eestimaa piiskopkonna.

Toodud kroonikakohas figureeriv Henric Borewin oli Valdemari vasall.³⁰⁵ Nagu ülaltoodud Lauenburgi krahv Albertigi puhul, saatis Valdemar ka sel korral vasalli ristosõiduinstituuti realiseerima piiskop Alberti poolse rakendamise kaudu, kuigi ka taanlaste endi Lundi peapiiskop Anders Sunesen oli ju 1218. aastal instituuti samuti rakendanud. Näib, et kuigi sõjakäik Saaremaale jäi ära, näitas Valdemari vasalli krahv Alberti 1217./1218. aasta Liivimaal viibimine, et selline praktika, nõ oma mees Liivimaal, võis olla tõhus meetod taanlaste eesmärkide saavutamisele kaasa aitamiseks. Seekord korraldas Valdemari vasall talvel rüüsteretke Revalasse, kuhu järgneval suvel maabus Valdemari laevastik – näha võib selget koordineeritust ja esimese aktsiooniga teise ettevalmistamist.

Järgneval 1219. aasta suvel „läks ka Taani kuningas [Valdemar II] suure sõjaväega liikvele ja temaga koos tulid auväärne Lundi kiriku peapiiskop Andreas [Anders Sunesen] ja piiskop Nicolaus ja kolmas piiskop [Roskilde piiskop Petrus Jacobi], kuninga kantsler, ja nendega oli kaasas Eestimaa piiskop Theoderic, kunagi Riias pühitsetu, kes, jätnud Liivimaa kiriku maha, hoidis kuninga poole, ja slaavlaste vürst Wizzlaus omadega. Nad kõik randusid sõjaväega Revala provintsis“.³⁰⁶ Taanlased pidasid eestlastega lahingu, mille käigus tapeti ka Theoderic. „Ja eelnimetatud piiskop Theoderici kohale seadsid nad oma kapellaani Wescelini; ja kui linnus oli valmis ehitatud ja [oma mehed] sinna paigutatud, läks kuningas tagasi Taani. Ja sinna jäid maha piiskopid [peapiiskop Anders Sunesen ja piiskop Wescelin] koos kuninga meestega, kes kogu selle aasta revalastega võitlesid, kuni need viimaks ristimise sakramendi vastu võtsid.“³⁰⁷

Selle kroonikakoha puhul on esmalt küsitav, kuivõrd oli kroonik kajastatava üksikasjadega tegelikult kursis. Sündmused toimusid Eesti põhjarannikul, samas kui Henrik asus Liivimaal ning kroonikast ei nähtu ka, erinevalt nt ülal vaadeldud rüütel Conradi osalusel toimunud sündmustest, ühtki selget informaatorit. Samas, kui uskuda Henriku ülaltoodud sõnu, et ta

304 XXII, 9.

305 Selart 2012, 48.

306 XXIII, 2.

307 *Ibid.*

andis edasi vaid kas enda nähtut või vahetult juuresviibinute kirjeldusi, tuleks sellist informaatorit siiski eeldada. 1220. aastal viibis Henrik isiklikult taanlaste juures Tallinnas.³⁰⁸ Võiks arvata, et seal uuris Henrik taanlaste Eestimaal viibitud aja jooksul tehtu kohta mõnelt Taani garnisoni lihtliikmelt, kellega temal kui külakoguduse preestril oli paslik suhelda. Seega ei pruugi vaadeldav kroonikakoht olla adekvaatne taanlaste juhtide kavatsuste või motiivide allikana, ent lihtsate taani sõjameeste, nendesamade „kuninga meeste“, ristisõiduinstituudi nõ rohujuuresandil realiseerijate hoiakute osas võib Henriku sõnu ehk uskuda.

Kroonikatekstist nähtub, et taani sõjamehed võitlesid revalastega mitmeid kuid, „kuni need viimaks ristimise sakramendi vastu võtsid“. Eesmärgiks oleks seega otsekui olnud revalaste poolt ristiusu vastuvõtmine, millele neid sunniti vägivallaga. Tegemata allikakoha ülalpõhjendatud puuduste tõttu nende sõnade alusel järeltõlge peapiiskop Anders Suneseni või piiskop Wescelini kohta, võib taani sõjameeste puhul aga nentida, et nende arusaam ristisõiduinstituudi realiseerimisest näib olevat sarnane saksi sõjameeste omaga. Kui kuningakoda oli ristisõiduinstituuti rakendanud, asusid sõjamehed seda realiseerides paganatega võitlusse, mh eesmärgiga sundida neid ristiusku vastu võtma.

3.4. Vahekokkuvõte

Ristisõiduinstituudi realiseerimisel nii Taani kui Põhja-Saksa ilmikute, samuti mõnede Põhja-Saksa piiskoppide poolt andis tooni realiseerijate kultuuriline taust. Mõjutatuna neis piirkondades põlvkondade vältel kujunenud ja juurdunud arusaamadest, aga ennekõike piiskoppide puhul võib-olla ka Clairvaux' Bernardi seisukohtadest, mõtestasid saksi ja taani sõjamehed ristisõiduinstituudi realiseerimist kui paganate ründamist, mille käigus võis toimuda ka paganatelt ristiusu vastuvõtmise nõudmine. Paganaks olemist sisuliselt võrdsustati katoliiklaste ohustamisega. Sealjuures näib paganlike ja ristisõiduinstituuti realiseerivate katoliiklike sõjameeste kokkupõrgetes olnud esimeste identiteet teiste silmis ennekõike endalaadse sõjamehe, mitte katoliiklastele vastanduvalt pagana oma. Ristisõiduinstituudi realiseerimisel elluviidava missioonina nägid saksi sõjamehed küll paganlike sõjameeste pehmitamist ristiusu vastuvõtmisele, ent selle saavutamisel asendus vastasseis kergesti koostööga.

Koos ristisõiduinstituudi realiseerimisega seadsid mõned ristisõitjad Liivimaal eesmärgiks ka endale püsivate sissetulekuallikate kindlustamise. Kuna ka piiskop Albert oli huvitatud Liivimaal püsiva katoliiklaste sõjajõu kohalolust, läänistas ta ristisõitjatele nii kümnisetulu kui

308 XXIV, 2.

ka kanoonilise õiguse järgi kohtupidamise õigust. Kaudsete allikate põhjal on uurijad arvanud, et mõned ristisõitjad soovisid rajada endale ka Liivimaale paganate arvelt ilmalikke valdusi; Henriku Liivimaa kroonika tekstis kajastuv mõnede ristisõitjate hoiak ja agressiivsus toetavad sellist käsitlust.

Ristisõiduinstituudi realiseerimine oli Taani kuningakoja poolt kasutatav vahend oma poliitiliste eesmärkide saavutamiseks ka siis, kui taanlased ise ristisõiduinstituuti parasjagu ei rakendanud. 1217. aastal saabus ristisõitjana Liivimaale Taani kuninga vasall, Lauenburgi krahv Albert, kes üritas organiseerida ristisõitjate sõjakäiku Saaremaale. See võis olla mõeldud Taani rannikut rüüstavate saarlaste nõrgestamiseks. 1218. aastal saabus ristisõitjana Liivimaale Taani kuninga vasall Henric Borewin, kelle 1219. aasta alguses Revelasse korraldatud sõjakäigus võib näha otsest ettevalmistust Taani kuningas Valdemar II enda poolse ristisõiduinstituudi realiseerimiseks 1219. aasta suvel, mil Valdemar tungis sõjaväega Põhja-Eestisse.

Kokkuvõte

11. sajandil katoliku kirikus aset leidnud reformidega kujunes katoliiklaskonna sisenormidest, kaanonitest, esimene tänapäevane õigussüsteem, kanooniline õigus. Samal ajal kujunes välja kanoonilist ja ilmalikku Euroopa riigiõigust sajanditeks määrav kontseptsioon kahest paralleelselt ja kvalitatiivselt samalaadsest võimustruktuurist, ilmalikust ja vaimulikust võimust.

Reformijärgne kanooniline õigus mõtestas kristlasele ebasobivat käitumist ehk pattu mitte vaid spirituaalse nähtusena, vaid kanoonilise õiguse rikkumisena. Vaikimisi pidi patule järgnema karistus patustaja surma järel põrgupiinade näol. Kanooniline õigus võimaldas aga kanda sooritatud patu eest karistus ära ka juba patustaja eluajal maa peal. Selliseid toiminguid, patukahetsust ehk *penitentia*, võis katoliiklasele määrata vaimulik, paavst või piiskop või preester, ning nende edukas sooritamine tõi kaasa patulunastuse ehk *absolutio* saamise, mis vabastas patustaja vastava patu eest pärast surma kantavast karistusest.

Üheks patukahetsuse võimaluseks oli palveränd ehk *peregrinatio*, raske rännak harjumuspärasest keskkonnast eemale ja tagasi. Alates 1095. aastast hakkas kanoonilises õiguses välja kujunema spetsiifiline palverännu alaliik, mis ei omandanud aga omas ajas kindlat nimetust. Käesolevas töös on sellele viidatud terminiga „ristisõit“ ja vastavale kanoonilisõigusele regulatsioonile terminiga „ristisõiduinstituut“.

Ristisõit oli sooritus, mis sisaldas tarvidust pruukida vägivalda ja oli sellega sooritajale potentsiaalselt eluohtlik. Ristisõiduinstituuti sai realiseerida vaid vabatahtlikult, andes spetsiifilise vande. Ristisõidu läbimine tõi kaasa kõigi sooritatud pattude eest patulunastuse saamise. Mõnd sooritust ristisõiduna määratleda, ristisõiduinstituuti kindlas sihis jõustada, sai vaid paavst, kes oli 11. sajandi reformide järel kanoonilise õiguse kõrgeim seadusandja.

Ristisõiduinstituudi realiseerimine suurte hulkade katoliiklastest sõjameeste poolt tõi kaasa sündmused, mida ajalookirjutus tunneb ristiretkedena Pühale Maale, ent sellised sõjalised kampaaniad ei olnud kunagi kanoonilise õiguse reguleerimisobjektiks. Kanoonilisõiguslik regulatsioon jäi puudutama üksikisikut, tema võetud kohustusi ja kaasnevaid õigusi. Samuti tuleb eristada vaimulike rüütliordude liikmeid ristisõiduinstituudi realiseerijatest ehk ristisõitjatest. Ordude liikmed olid seotud eluaegse vandega alluda ordureeglitele, mis tõi sageli kaasa osalemise samades võitlustes, kus ristisõitjadki, ent rüütliordu liige ei olnud tingimata andnud ristisõiduvannet ega olnud seega kanoonilise õiguse mõttes ristisõitja.

12. sajandi lõpus ja 13. sajandi alguses jõustasid erinevad paavstid Põhja-Saksa päritolu piiskoppide Meinhardi, Bertoldi ja Alberti, samuti Taani kuningas Valdemar II taotlusel ristsõiduinstituuti ka Eesti- ja Liivimaa sihis. Vabatahtlikult Eesti- või Liivimaale tulek ja siin teatud toimingute sooritamine tõi ristsõitjale kaasa patulunastuse saamise.

Erinevates aktides sätestasid paavstid patulunastust kaasa toova sooritusena erinevaid tegusid. Coelestinus III sätestas 1195./1196. aastal Liivimaa piiskop Meinhardi ning 1197./1198. aastal Liivimaa piiskop Bertoldi taotlusel vastava sooritusena äsja vastuvõetud ristiusust taganenud väinaliivlaste usu juurde tagasi sundimise. Innocentius III sätestas 1200., 1204. ja 1215. aastal Liivimaa piiskop Alberti taotlusel vastava sooritusena Liivimaa kiriku ja Liivimaa katoliiklaste kaitsmise. Innocentius III sätestas 1206. aastal Taani kuninga Valdemar II taotlusel vastava sooritusena barbarite ründamise kättemaksuks kristlastele tehtud ülekohtu eest ning 1209. aastal, erakorraliste asjaolude kokkulangemisel erandlikult algatavalt agressiivsena, paganluse vea väljajuurimise ja ristiusu piiride laiendamise.

Piiskop Albert rakendas ristsõiduinstituuti, kutsudes saksi sõjamehi üles tulema ristsõitjatena Liivimaale. Seda tehes esitles Albert sõjamehi ees ootavat tegevust, nagu Innocentius III aktid seda ette nägidki, Liivimaa kiriku kaitsmisena. See tähendas võimalikele vaenlastele heidutavalt Riias viibimist, Riia linnamüüri ehitamist ja vajadusel Liivi- või Eestimaa katoliiklaste, sh vastristitute, ründajatele vastu astumist. Üksikutel juhtudel algatas Albert Liivimaal viibides ka ise sõjakäike. Need olid suunatud kas toimijate vastu, kes Liivimaa kirikut ohustasid, või ristiusu vastu võtnud ent sellest seejärel taganenute vastu. Sellisel moel apostaasia vastu relvajõudu suunates rakendas Albert lisaks enda taotletuile ka oma eelkäijate Meinhardi ja Bertoldi taotletud akte.

Lundi peapiiskop Anders Sunesen rakendas ristsõiduinstituuti Taani kuningas Valdemar II sõjakäikude toetuseks. Peapiiskopi algatusel rüütati taanlaste harjumuspärased sõjakäigud naabrite vastu ristiretkedeks. 1206. aastal ründas Valdemar ristsõitjate väega saarlasi, kes olid pikalt rüüstanud Taani rannikuid. 1218. aastal pakkus Eestimaa piiskop Theoderic Valdemarile tunnustamist Eestimaa legitiimse ilmaliku võimu kandjana. Selline legitimatsioon pidi võimaldama Valdemarile Eestimaa vallutamist, mille kaudu pidanuks Theoderic saada ka faktiliselt sisse seada oma vormiliselt juba 1211. aastast olemasoleva piiskopkonna. 1219. aastal tungiski Valdemar ristsõitjana oma sõjaväega Eestimaale. Nii 1206. kui 1219. aasta sõjakäigu puhul rakendas peapiiskop Anders Sunesen Innocentius III 1206. aastal antud akti.

Saksi ja taani sõjamehed, keda kutsuti üles ristsõiduinstituuti realiseerima, mõistsid neilt

oodatava sooritusena mistahes paganate ründamist ka juhul, kui paganate poolt ohtu ei lähtunud, samuti paganate vägivalllaga ristiusu vastuvõtmisele sundimist. Selline kanoonilisest õigusest oluliselt erinev arusaam tulenes nende kultuuritaustast, germaani sõdalaskultuurist, mis väärtustas füüsilistes konfliktides osalemist ja nende võitmist. Oma mõju oli ka pühakuna austatava Karl Suure kultusel, kelle viljeldud vägivaldset ristiusule sundimist kajastasid ajastu lugulaulud kangelasliku ja õilsana. Liivimaale tulevad või tulnud rüütlid nõudsid sageli võimalust minna paganate vastu sõjakäikudele. Korduvalt piirasid ristisõitjad sisse paganate linnuseid ja nõudsid ristiusu vastuvõtmist; seda tehes toimisid saksi sõjamehed samamoodi nagu samuti germaani sõdalaskultuuri taustaga frangid Pühal Maal.

Mõned ristisõitjatena Liivimaale tulnud saksi rüütlid soovisid Liivimaale ka paikseks jääda. Selleks pakkus võimalusi vaimuliku võimu tuluallikate, kümnisekogumise ja kanoonilise kohtupidamise õiguse, läänistamine piiskop Alberti poolt, kes vajas Liivimaale püsivat sõjajõudu. Leidus ka ristisõitjaid, kes soovisid rajada endale Liivimaale kohalike võimukandjate arvelt ilmalikke valdusi, ent ükski selline kavatsus ei realiseerunud. Ühtlasi ei ole allikalist alust käsitlusel, et piiskop Albert ise soovis saada Liivi- või Eestimaa ilmalikuks valitsejaks. On tuvastatav vaid Alberti soov rajada seni paganliku ilmaliku võimu kõrvale ka vaimulik võimustruktuur, mille eesotsas ta lootis ise saada peapiiskopiks. Selline korraldus, kus kohalike ülikute ilmaliku võimu kõrvale oli sisse seatud ka vaimuliku võimu struktuur, oli 1219. aastaks Liivi- ja Lõuna-Eestimaal ka settinud. Eestimaa ilmaliku võimu minek kohalikelt ülikutelt saksakeelsetele võimukandjatele tulenes Taani kuninga Valdemar II 1219. aastal alanud vallutusest Põhja-Eestis. Valdemar loovutas ilmaliku võimu Lõuna-Eestis Mõõgavendade Ordule. Võimuloovutusele *resp* vallutuse legitimeerimisele järgneski mõõgavendadepoolne ilmalik vallutus Sakalas. Ugandis, mida oli 1210. aastatel väga rängasti rüüstatud, tõid sellest võimuloovutusest tõukunud võitlused kaasa ühiskonnastruktuuride lõpliku lagunemise. Rahulikul teel täitis tekkinud võimuvaakumi loodav Tartu piiskopkond. Saare- ja Läänemaal näib ilmalik võim aga olevat jäänudki kohalike ülikute kätte.

Lisaks ise Eestimaale tungimisele realiseeris Taani kuningakoda ristisõiduinstituuti ka kaudselt. 1217. aastal saabus ristisõitjana Liivimaale Taani kuninga vasall Lauenburgi krahv Albert, kes üritas organiseerida ristisõitjate sõjakäiku taanlaste vaenlaste, saarlaste vastu. 1219. aasta alguses rüüstas ristisõitjana Liivimaale tulnud Taani kuninga vasall Henric Borewin Revalat, kus mõni kuu hiljem maabus vallutatav kuningas ise.

The Crusade as an Institute of Canon Law and its Application in Estonia and Livonia in the First Quarter of the 13th Century. Abstract.

Much scholarship has been contributed to the military conflicts entwined with the Christianisation of Estonia and Livonia (present-day Estonia and parts of Latvia) in the 13th century. Yet essentially no studies have so far been focused on the legal aspects of these conflicts. It has become common scholarly knowledge that some of these conflicts were "crusades", although the term has been applied rather freely and without delving into its essence in its own time. This paper has sought to prove an insight into the canon law institute of the crusade and its application in Estonia and Livonia during the time of bishop Albert of Livonia in the first quarter of the 13th century.

Relying first and foremost on primary sources – notably the Chronicle of Henry of Livonia, as well as contemporary documents –, this study has followed three methodological principles. First, primacy or reliance whenever possible on primary sources. Second, totality or inclusion into the analysis of all reachable sources, instead of relying on just a few most well known. Third, proximity or the so-called Occam's razor, preference of the simplest, least speculative interpretation arising from the source material.

This study has followed four distinct yet interrelated problems.

1. What were the general canon law norms regulating the crusade in the beginning of the 13th century?
2. What was the regulation of the specific papal acts related to the crusade given with regard to Estonia and Livonia?
3. How were these acts implemented, that is interpreted and explained by the clergy to the laity?
4. How were these acts performed, that is how were the respective norms of canon law followed or not followed by armed Catholic laymen travelling to Livonia?

This study has been structured into three parts, with the first part seeking to answer the first and second problems and the second and third part the third and fourth problems respectively. This structure has been inspired by the emphasis put by Jonathan Riley-Smith on the fact that for their contemporaries, the crusades had three levels of understanding and interpretation:

1. the popes' and theologians' level, where the idea and the legal regulation of the crusade was formulated;
2. the preachers' level, where the clergy attempted to explain the sophisticated concepts to the common laity, adding their own voice and emphases;
3. the laymen's level, where common Christians gave their own meaning to the ideas heard from the preachers, potentially shaping an understanding quite different from that of the popes and theologians.

In this study, the second level has been referred to as the implementation of the institute of the crusade and the third level has been referred to as its performance.

After analysis of the primary sources following the methodological principles given above, this study arrived at the following answers to the four presented problems.

General canon law regulation

In the course of the Gregorian reforms of the Catholic church in the 11th century, the until that time diverse and unsystematic internal norms of the church were shaped into the first modern legal system, the system of canon law. At the same time the concept of two parallel domains of power, the spiritual and the secular, also rose to prominence and became the defining concept of political power in Catholic Europe for centuries.

The post-reform canon law understood sin as not a merely spiritual concept, but as an act breaching canon law. A sin was to be followed by a punishment in the form of torment in hell after the sinner's death. However, canon law allowed for such a punishment to be replaced by a temporal punishment during the sinner's lifetime. Such punitive acts, the penitence, could be appointed by a member of the clergy, the pope or a bishop or a priest. Successful performance of such acts would result in the sinner being absolved, that is the punishment for the respective sin being lifted.

A method of penance was the pilgrimage, an arduous journey away from one's common surroundings and back. Starting from 1095, a specific sub-type of the pilgrimage began to take shape in canon law. This sub-type never acquired its own specific name. This study has referred to it as *ristisõit*, translatable into English as *crossfare*, and to the respective norms of canon law as *ristisõiduinstituut*, the institute of the crossfare.

The crossfare was a performance including the necessity to apply physical violence and thus

being potentially life-threatening for the performer. The institute of the crossfare could only be performed voluntarily, by taking a specific vow. The successful performance of the crossfare resulted in the absolution of all the performer's sins. Only the pope as the highest canon law legislator could deem a certain performance to be a crossfare.

The performance of the crossfare by a great multitude of armed Catholic men resulted in the events known in literature as the crusades to the Holy Land. Yet such military campaigns as such were never regulated by canon law. The canon law regulation remained to be about the individual performer, the duties he had taken upon himself as well as his respective rights. Also, members of the military orders have to be distinguished from crossfarers. Members of the orders were bound for life by oaths to obey the order's rule and consequentially often participated in the same conflicts as the crossfarers. But a member of a military order had not necessarily taken the crossfarer's vow and was thus not, under canon law, a crossfarer.

The papal acts concerning Estonia and Livonia

In the end of the 12th and the beginning of the 13th century, several popes enacted the institute of the crossfare with regard to Estonia and Livonia. In doing so, the popes reacted to appeals from bishops of Livonia Meinhard, Bertold and Albert, all of North-German origin, as well as Valdemar II, the king of Denmark. By voluntarily arriving in Estonia or Livonia and performing certain acts, a crossfarer would receive absolution.

Different letters issued by the popes set out different acts for the crossfarers to perform. In 1195/1196, on the request of bishop Meinhard of Livonia, and again in 1197/1198, on the request of Meinhard's successor Bertold, pope Celestine III enacted the required performance to be the forcing of apostate Daugava-Livs to return to the Catholic faith. In 1200, 1204 and 1215, on the request of bishop Albert of Livonia, Innocent III enacted the required performance to be the defence of the church and Christians of Livonia. In 1206, on the request of Valdemar II, king of Denmark, Innocent III enacted the required performance to be the attacking of barbarians as vengeance for injustice done to Christians. In a letter of Innocent from 1209 the performance was, due to an extraordinary state of affairs, uniquely aggressively set out as the extirpation of the error of paganism and the advancement of the frontiers of Christendom.

Implementation of the institute of the crossfare

Bishop Albert of Livonia implemented the crossfare by summoning Saxon knights to Livonia

as crossfarers. In doing so Albert presented the actions awaiting the knights in accordance with the acts of Innocent III as defence of the church of Livonia. That embodied deterring presence in Riga, construction of Riga's town wall and if necessary, opposing those attacking the Christians, including the neophytes, of Livonia. On a few occasions Albert also himself instigated military campaigns. These were targeted either against actors threatening the church of Livonia or against apostates. In applying armed force to counter apostasy, Albert implemented in addition to those he himself had requested also the papal acts issued on the request of his predecessors Meinhard and Bertold.

Anders Sunesen, archbishop of Lund, implemented the institute of the crossfare in support of the military campaigns of Valdemar II, king of Denmark. On the archbishop's initiative the Danes' customary raids against their neighbours were fitted out as crusades. In 1206 Valdemar attacked the Oeselians, long-time raiders of the Danish coast, with an army of crossfarers. In 1218 Theoderic, bishop of Estonia, offered to recognise Valdemar as the legitimate secular ruler of Estonia. Such legitimation was meant to enable Valdemar to conquer Estonia, in the process of which Theoderic could have *de facto* established his diocese, formally in existence since 1211. Consequently, in 1219 Valdemar as a crossfarer invaded Estonia with his army. For the campaigns of both 1206 and 1219, archbishop Anders Sunesen implemented the act issued by Innocent III in 1206.

Performance of the institute of the crossfare

Saxon and Danish knights summoned to perform the crossfare understood the performance expected of them to be the attacking of any pagans on their own initiative and compelling them through violence to accept baptism. Such an understanding, distinctly different from the respective canon law regulation, stemmed from the knights' cultural background, that of the Germanic warrior elite, favouring participation in physical conflicts and emerging as the winner. The cult of Charlemagne, perceived as a saint, whose use of violence to spread Christianity was depicted in the era's popular narratives as heroic and noble, also played its part. Knights arriving in Livonia often demanded to go to war against pagans. On many occasions the crossfarers besieged pagan strongholds and demanded baptism; in doing so Saxon knights acted in a manner most similar to Franks, also of Germanic background, in the Holy Land.

Some crossfarers also desired to settle in Livonia. A possibility for this was offered by the enfeoffment of spiritual sources of revenue, the tithe and canon adjudication, by bishop

Albert, who was in need of a permanent armed force in Livonia. A few crossfarers also wished to carve out their own secular domains in Livonia but no such plans came to fruit. There is also no evidence in the primary sources for bishop Albert himself having wanted to become a secular ruler of Estonia or Livonia. Only Albert's wish to establish in addition to the existing secular also a spiritual structure of power may be attested. This structure of spiritual power, a church province, would have been headed by Albert himself as an archbishop-to-be. Such an arrangement had by 1219 settled in Livonia and southern Estonia. The transference of secular power in Estonia from the local nobility to new German-speaking rulers was the result of the Danish king Valdemar II's conquest in northern Estonia from 1219 onwards. Valdemar donated secular power in southern Estonia to the Order of the Swordbrothers. The donation of power *resp* the legitimation of conquest was consequently followed by the Swordbrothers' secular conquest in Sakala. In Ugandi, harshly raided from 1211 to 1215, conflicts arising from this donation of power resulted in the final collapse of social structures. The bishopric of Tartu filled this power vacuum in a peaceful way. In Saaremaa (Oesel) and western Estonia the local nobility in fact seem to have maintained their positions of secular power.

In addition to invading Estonia themselves, the Danish court also performed the crossfare in indirect ways. In 1217 Albert, count of Lauenburg and vassal to the Danish king, arrived in Livonia as a crossfarer. He attempted to organise a crossfarers' campaign against the Oeselians, long-time enemies of the Danes. In the beginning of 1219 Henric Borewin, a crossfarer and another vassal of Valdemar's, raided the northern Estonian region of Revala, where in a few months the conquering king himself landed.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Allikad

1. Augustinus. Contra Faustum, Book XXII. - New Advent, kättesaadav <http://www.newadvent.org/fathers/140622.htm> (10.04.14).
2. Bunge, F. G. von (Hg.). Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch: nebst Regesten. Abteilung 1. Band 1, 1093-1300. Reval, 1853. Ndr. Aalen, 1967.
3. Eelmäe, U. (tlk), Tarvel, E. (toim) Liivimaa Vanem Riimkroonika. Tallinn, 2003.
4. Eugene III: Summons to A Crusade, Dec 1, 1154. - Medieval Sourcebook, kättesaadav: <http://www.fordham.edu/halsall/source/eugene3-2cde.asp> (22.02.14).
5. Kleis, R. (tlk), Tarvel, E. (toim ja komm). Henriku Liivimaa kroonika. Tallinn, 1982.
6. Kleis, R. (tlk), Tarvel, E. (toim ja komm). Henriku Liivimaa kroonika. Tallinn, 2005.
7. Lappenberg, J. M. (Hg.). Chronica Slavorum. Hannover, 1868.
8. Medieval Monday: Pope Gregory VIII, the Audita tremendi, and the Third Crusade. - University of Pennsylvania Press Log, kättesaadav: <http://pennpress.typepad.com/pennpresslog/2013/04/medieval-monday-pope-gregory-viii-audita-tremendi-and-the-third-crusade.html> (22.02.14).
9. Ninth Ecumenical Council: Lateran I 1123. - Medieval Sourcebook, kättesaadav: <http://www.fordham.edu/halsall/basis/lateran1.asp> (22.02.14).
10. Skym-Nielsen, N. *et al* (hg.). Diplomatarium Danicum. 1. række 4.-7. bind. København, 1957-1990.
11. Urban II (1088-1099): Speech at Council of Clermont, 1095, Five versions of the Speech. - Medieval Sourcebook, kättesaadav: <http://www.fordham.edu/halsall/source/urban2-5vers.html> (22.02.14).

Kirjandus

1. Arens, I. Põhijooni Eesti õiguse ajaloo I. [1956] - Ilus, P. (koost). Eesti õiguse ajalugu. Tallinn, 2009, 3-65 (49-59).

2. Berman, H. J. *Law and Revolution. The Formation of the Western Legal Tradition.* Harvard University Press, 1983.
3. Bird, J. *Penance.* - Taylor, L. J. *et al* (ed-s). *Encyclopedia of Medieval Pilgrimage.* Leiden-Boston, 2010, 498-501.
4. Brundage, J. A. *Medieval Canon Law and the Crusader.* Madison, Milwaukee and London, 1969.
5. Brundage, J. A. *The Votive Obligations of the Crusader.* - Brundage, J. A. *The Crusades, Holy War and Canon Law.* Ashgate Variorum 1991. 77-119. = Brundage 1991a.
6. Brundage, J. A. *Holy War and the Medieval Lawyers.* - Brundage, J. A. *The Crusades, Holy War and Canon Law.* Ashgate Variorum 1991. 99-140. Kättesaadav ka: <https://ohiostatepress.org/Books/Complete%20PDFs/Murphy%20Holy/06.pdf> (07.03.2014). = Brundage 1991b.
7. Brundage, J. A. *The Limits of the War-Making Power: The Contribution of Medieval Canonists.* - Brundage, J. A. *The Crusades, Holy War and Canon Law.* Ashgate Variorum 1991. 69-85. = Brundage 1991c.
8. Brundage, J. A. *Medieval Canon Law.* London and New York, 2005.
9. Brundage, J. A. *Introduction: Henry of Livonia, The Writer and His Chronicle.* - Tamm, M., Kaljundi, L., Jensen, K. S. (ed-s). *Crusading and Chronicle Writing on the Medieval Baltic Frontier.* Ashgate, 2011, 1-19.
10. Cardini, F. *Sõjamees ja rüütel.* - Le Goff, J. (koost). *Keskaja inimene.* Tallinn, 2002, 75-115.
11. Constable, G. *The Historiography of the Crusades.* - Jotischky, A. (ed). *The Crusades. Volume I.* London and New York, 2008. 63-89.
12. Cowdrey, H. E. J. *The Reform Papacy and the Origin of the Crusades.* - Jotischky, A. (ed). *The Crusades. Volume I.* London and New York, 2008. 90-107.
13. Dinzelbacher, P., Hogg, J. L. (koost). *Kristlike ordude kultuurilugu.* Tartu, 2004.
14. Duby, G. *Guillaume le Maréchal ehk Maailma parim rüütel.* Tallinn, 2007.

15. Fønnesberg-Schmidt, I. *The Popes and the Baltic Crusades 1147-1254*. Leiden-Boston, 2007.
16. Harrison, M. L. *Penitential Pilgrimage*. - Taylor, L. J. *et al* (ed-s). *Encyclopedia of Medieval Pilgrimage*. Leiden-Boston, 2010, 501-503.
17. Hattenhauer, H. *Euroopa õigusajalugu*. Tallinn, 2007.
18. Hayes-Healy, S. *Peregrini*. - Taylor, L. J. *et al* (ed-s). *Encyclopedia of Medieval Pilgrimage*. Leiden-Boston, 2010, 509-511.
19. Housley, N. *Contesting the Crusades*. Blackwell, 2006.
20. Kaljundi, L., Kļaviņš K. *The Chronicler and the Modern World: Henry of Livonia and the Baltic Crusades in the Enlightenment and National Traditions*. - Tamm, M., Kaljundi, L., Jensen, K. S. (ed-s). *Crusading and Chronicle Writing on the Medieval Baltic Frontier*. Ashgate, 2011, 409-456.
21. Leimus, I. *Iura christianorum – Lāti Henriku sõnakõlks või nõks paganate alistamiseks?* - *Tuna*, 2011, 1, 9-19.
22. Leesment, L. *Eesti õiguslugu. Konspekt*. [1940] - Ilus, P. (koost). *Eesti õiguse ajalugu*. Tallinn, 2009, 3-52 (16-20).
23. Lesaffer, R. *European Legal History*. Cambridge, 2009.
24. Maier, C. T. *Crusade Propaganda and Ideology: Model Sermons For the Preaching of the Cross*. Cambridge, 2006.
25. Muldoon, J. *Extra ecclesiam non est imperium: The Canonists and the Legitimacy of Secular Power* – Muldoon, J. *Canon Law, the Expansion of Europe, and World Order*. Aldershot, Brookfield, 1998, 553-580.
26. Niermeyer, J. F. *Mediae Latinitatis lexicon minus*. Leiden, 1993.
27. Oad, K. *Eestlaste lepingud üksteisega enne 13. sajandit*. - *Juridica*, 2012, III, 151-158.
28. Oad, K. *Berman and Livonia – Two Prodigious Strangers*. *Rechtsgeschichte*, 2013, 21, 215-218.
29. Oad, K. *Structures and Centres of Power in Estonia AD 1200: Some Alternative Interpretations*. - *Muinasaja Teadus*, 23. (ilmumisel)

30. Rebane, P. P. From Fulco to Theoderic. The Changing Face of the Livonian Mission. - Andresen, A. (koost). Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Tartu, 2001, 37-68.
31. Riley-Smith, J. An Approach to Crusading Ethics. - Jotischky, A. (ed). The Crusades. Volume I. London and New York, 2008. 207-221.
32. Riley-Smith, J. What Were the Crusades? Palgrave Macmillan, 2009.
33. Saumets, A. Kristlaste valikud rahuevangeeliumi ja mõõga vahel. *Bellum-iustum-* õpetuse ajaloolis-teoloogilisest kujunemisloost. - KVÜÕA Toimetised, 2005, 4. 32-72. Kättesaadav: http://www.kus.tartu.ee/files/Saumets_Kristlaste_valikud.pdf (07.03.2014).
34. Seeler, W. Eestimaa õiguse ajalugu. [1920] - Ilus, P. (koost). Eesti õiguse ajalugu. Tallinn, 2009, 1-76 (28-29).
35. Selart, A. (koost ja toim) Eesti ajalugu. II, Eesti keskaeg. Tartu, 2012.
36. Uluots, J. Õigus ja kohus. - Kruus, H. (toim). Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg. Tartu, 1937, 22-37.
37. Uluots, J. Eestimaa õiguse ajalugu. Konspekt. [1938] - Ilus, P. (koost) Eesti õiguse ajalugu. Tallinn, 2009, 5-400 (242-255).
38. Winroth, A. The Making of Gratian's Decretum. Cambridge, 2007.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Kristjan Oad,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose „Ristisõda kui kanoonilise õiguse instituut ja selle kohaldamine Eesti- ja Liivimaal 13. sajandi I veerandil“, mille juhendaja on professor Marju Luts-Sootak,
 - 1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
 - 1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 30.04.2014.